

TOSHKENT DAVLAT
IQTISODIYOT UNIVERSITE

90 ^{yil}
TDIU

*Maxmudov N.M.
Avazov N.*

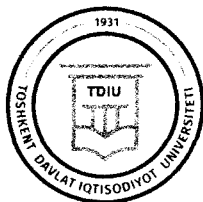

MUQIMIYNING
IQTISODIY QARASHLARI

Ilmiy risola

“IQTISODIYOT”

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

***Maxmudov Nosir Maxmudovich
Avazov Nuriddin***

MUQIMIYNING IQTISODIY QARASHLARI

Ilmiy risola

*Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining
90 yilligiga bag‘ishlanadi.*

**TOSHKENT
"IQTISODIYOT"
2021**

UO'K: 340.130.54(575.1)

KBK: 67.212.45.

Maxmudov N.M., Avazov N.R. “Muqimiyning iqtisodiy qarashlari”. Ilmiy risola. – T.:“IQTISODIYOT”, 2021. – 56 bet.

Ushbu ilmiy risola buyuk o‘zbek adiblaridan biri, milliy uyg‘onish davri zabardast vakili bo‘lgan Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyning hayoti va uning iqtisodiy qarashlariga bag‘ishlangan. Boshqa badiiy asarlardan farqli ravishda ushbu risola ko‘proq Muqimiyning iqtisodiy qarashlari va asarlarida o‘z davrining iqtisodiy-ijtimoiy hayoti tasviri asosiy o‘rin egallaydi. Shuningdek bu risolada Muqimiy hayoti va ijodi va uni ilmiy o‘rganishga qaratilgan harakatlar yoritib berilgan. Muqimiyning “Tanobchilar”, “Sayohatnoma”, “Moskovchi boy ta‘rifida” va “Veksel” kabi asarlari tahlil qilingan. Bu asarlardagi iqtisodiy fikrlar orqali Muqimiyning bu iqtisodiyotga befarq emasligi kelib chiqadi. Ushbu asarlarda adib kuchli va o‘z davri uchun to‘g‘ri bo‘lgan iqtisodiy fikrlarni bildirib o‘tgan. Bundan tashqari risolada Muqimiy asarlarining eng saralaridan na‘muna keltirilgan.

Mazkur ilmiy risola Oliy ta‘lim muassasalari ilmiy xodimlari, talabalari, magistratura talabalari va barcha yoshdagi mustaqil o‘rganuvchilar uchun mo‘ljallagan.

Taqrizchilar:

B. T. Salimov – *TDIU “Tarmoqlar iqtisodiyoti” kafedrasida prof, Iqtisodiyot fanlari doktori, professor*

M. N. Kamalova – *TDIU “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasida mudiri, Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

© “IQTISODIYOT”, 2021.

© Maxmudov N.M., Avazov N.R., 2021.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
1. Muqimiyning hayoti va ijod yo'li.....	7
2. Muqimiy hayoti va ijodini ilmiy o'rganish qaratilgan harakatlar.....	12
3. "Tanobchilar" asarida iqtisodiy – ijtimoiy hayot tasviri.....	15
4. "Sayohatnoma" asarida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holati tahlili.....	23
5. "Moskovchi boy ta'rifida" asarining iqtisodiy jihatlar.....	31
6. "Veksel" asarida iqtisodiy qarashlar.....	36
7. Muqimiy asarlaridan na'munalar.....	41
Xulosa.....	49
Foydalanilgan adabiyotlar.....	54

KIRISH

Adabiyot chin ma'noda jamiyatning ijtimoiy rivojlanishiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omil bo'lib hisoblanadi. Jamiyatning ijtimoiy ongini oshirish va uni har tomonlama rivojlantirish – adabiyotga e'tiborning kuchaytirish orqali amalga oshiriladi. Adabiyot ahli turli adabiy asarlari asosida xalqning ongini, uning dunyoqarashini va xohish-istaklarini tasvirlaydi. Bundan tashqari ko'plab badiiy asarlar yordamida ma'lum bir davrdagi ijtimoiy – iqtisodiy holatni gavdalandirish va shu davr hayoti haqida xulosalar chiqarish mumkin. Bundan tashqari adabiyot vakillari xalq dardini va idrokini o'zlarining asarlari orqali ifodalaydi. Hechqaysi boshqa biror omil adabiyotchilik jamiyatning ijtimoiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsata olmaydi. Jamiyatga, ayniqsa yoshlar ongiga, ma'naviy g'oylarni singdirish – ularni kelajakda yuksak ma'naviyatli shaxs bo'lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda bugungi kunda jamiyatni ijtimoiy rivojlantirishga, aholini orasida sog'lom fikrlash madaniyatini yanada kuchaytirishga, yoshlarga yetarli ma'naviy ozuqa berishga hamda jamiyatda yuksak ma'naviyatli shaxslarni shakllantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu munosabat bilan bugungi kunda O'zbekistonda adabiyotga va adabiyotimiz vakillariga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi fikrlari asosida adabiyotga e'tiborning yanada kuchayayotganligini ko'rish mumkin: “Adabiyot xalqning yuragi, elning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak. Ajdodlar merosini o'rganish, buyuk madaniyatimizga

munosib buyuk adabiyot yaratish uchun hamma sharoitlarni yaratamiz.”¹

Adabiyotga e’tiborni kuchaytirish yo’lida albatta shu adabiyotni shakllantirgan, unga katta xissa qo’shgan shaxslarni ya’ni adiblarni o’rganish va ularning hayot yo’lida o’rnak olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan kelib chiqqan holda Adiblar xiyobonini adabiyot, ma’rifat va madaniyat maskaniga aylantirish, har bir adib haykalini muayyan oliy o’quv yurtiga birlashtirib, bu yerda ochiq darslar, ma’rifiy tadbirlar o’tkazish ishlari amalga oshirilmoqda. Xiyobon bilangina cheklanib qolmasdan, adiblar ijodini chuqur o’rganish, ularning ibratli umr yo’lari haqida kitoblarga va filmlar yaratishga, yangi asarlar yozishga alohida e’tibor qaratilmoqda².

Mana shunday taqsimga sazovor, ibratli hayot yo’liga ega bo’lgan, ma’lum davrda jamiyatning shakllanishiga o’zining katta hissani qo’sha olgan va xalqimiz qalbida chukur joy olgan adiblarimizdan biri Muhammad Aminxo’ja Muqimiydir. Bu adibni hayot va ijod yo’lini o’rganish va uning iqtisodiy – ijtimoiy qarashlarini xalq orasida yoyishga qaratilgan ishlar Toshkent davlat iqtisodiyot universitetiga birlashtirilgan³ hamda bu borada juda ko’plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Muhammad Aminxo’ja Muqimiy buyuk adiblarimizdan biri bo’lib, ibratli hayot yo’lini bosib o’tgan. U o’z asarlarida nafaqat badiiy talqinni yuzaga keltirgan, balki bugungi kun avlodi uchun o’rnak bo’la oladigan iqtisodiy qarashlarni va davlat boshqaruvi to’g’risida o’z fikrlarini bildirgan. Muqimiy moddiy emas, balki ma’naviy boy bo’lgan insonlardan biri bo’lgan. Agar uning shaxsiy hayot yo’liga

¹ O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Adiblar xiyobonining ochilish marosimidagi nutqidan. 2020 yil 20 may.

² <http://www.adiblarxoyoboni.uz/>

³ <http://www.dtu.uz/>

e'tibor qaratilsa, undan o'rnak bo'la oladigan hayot tarzini o'rganish mumkin.

Muqimiy asarlarini o'rganish asosida shu davrda mamlakatdagi iqtisodiy holatni kuzatish va tahlil qilish mumkin. Asarlarni o'rganish asosida xatto bugungi kunda ham amaliyotga qo'llash mumkin bo'lgan iqtisodiy jihatlarni ko'rish mumkin. Bundan tashqari Muqimiy asarlarida rahbarlarni shaxsiyati va ulardan xalq talab qilayotgan muhim omillarni keltirib o'tgan. Bu davr og'ir davr bo'lishiga qaramasdan, Muqimiy o'z asarlarida qo'rqmasdan boshqaruv tizimi va mamlakatda soliq tizimini juda kuchli tanqid qila olgan. Bugungi kunda esa mamlakatimizda so'z erkinligi to'liq ta'minlangan va fuqorolar jamiyatdagi voqealarga o'z fikrlarini erkin holda bildirishlari mumkin. Bundan tashqari asarlardan shu davrda mamlakatning geografik holati va hududlarni ijtimoiy holatini o'rganish mumkin. Aholi turmush darajasi ham asarlarda keltirilib o'tilgan. Shundan kelib chiqqan holda Muqimiy ijoni o'rganish va uning keng ommaga targ'ib qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Muhammad Aminxo‘ja

Muqimiy
(1850-1903)

Serqirra ijodkor, shoir va mutafakkir

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida ravnaq topgan milliy uyg‘onish adabiyotining zabardast vakillaridan biridir. Muqimiy uning taxallusi bo‘lib, asl ismi Muhammad Aminxo‘ja Mirzaxo‘ja o‘g‘li. “Muqimiy” taxallusi – “doimiylik” ma‘nosini anglatadi.

Muhammad Aminxo‘ja Mirzaxo‘ja o‘g‘li Muqimiy 1850-yilda Qo‘qon shahrida Bekvachcha mahallasida, novvoy oilasida tug‘ilgan. Otasi Mirzaxo‘ja Mirfozil o‘g‘li novvoylik kasbi bilan shug‘ullangan. Onasi Oyshabibi Sayidolim Nodirshayx qizidir. Mirzaxo‘ja bilan Bibioysha oilasida beshta farzand bo‘lib, Muhammad Aminxo‘ja uchinchisi hamda yolg‘iz o‘g‘il edi. Muqimiyning onasi Oyshabibi ajoyib ta‘limga ega, og‘zaki ijodni juda yaxshi bilgan iqtidorli shoira bo‘lgan. Aynan shu ayol tufayli Muqimiyda shoirona iqtidor rivojlanadi, ayol o‘g‘lini Alisher Navoiy, Hofiz Jomiy kabi ijodkorlar qiyofasida sharq mumtoz adabiyoti bilan tanishtiradi va umrining oxiriga qadar ularga bo‘lgan muhabbati saqlanib qoladi. O‘zining birinchi she‘rini o‘n yoshida yozadi.

Muhammad Aminxo‘ja 15-16 yoshlaridan boshlab “Muqimiy” taxallusida she‘rlar yoza boshlaydi. 1865 yil Muqimiyga ma‘nan ko‘mak berib turuvchi onasi vafot etadi. Natijada, Muqimiyning she‘rlarida erta hayotdan ko‘z yumgan onasiga nisbatan motam soyasi seziladi.

Muqimiy dastlab o‘z mahallasidagi mulla Abduxalil maktabida tahsil oladi. Keyinchalik Qo‘qondagi “Hokim oyim” madrasasida ta’lim oladi. 1872–1873-yillarda Buxoroga borib, u yerdagi “Mehtar anbar” madrasasida o‘qishni davom ettiradi. 1876-yilda o‘qishni tamomlab, Qo‘qonga qaytadi. Uylanadi. Shoir dastlab yer qurilishi mahkamasida mirzalik, so‘ngra Sirdaryo yoqasida joylashgan Oqjardagi paromda pattachilik qiladi.

Qo‘qonlik aslzodalar doirasida uni ehtiyotkorona kutib olishgan, qabul qilishmagan. Shoirning o‘zi yozishicha, “Aynan yoqimsiz Qo‘qon aslzodalari, meni nuqtai nazarlarimni ko‘rib chiqishga va o‘zimdagi yangi axloqiy va adabiy qarashlarni rivojlantirishga imkon berdi. Hafsalamning pir bo‘lishi menga katta yordam berdi”. 1870 yilning ikkinchi yarmida Muqimiyning hajviy yo‘lanishdagi ajoyib she‘ri paydo bo‘lib, u orqadi shoirda o‘z-o‘zini anglash mafkurasi naqadar o‘sganligini sezish mumkin⁴.

Moddiy muhtojlik Muqimiy oilasining buzilishiga olib keladi. Xotini o‘g‘lini onasiga tashlab, boshqa kishiga turmushga chiqadi. Shoir o‘z ota hovlisini tark etib, shu mahallada joylashgan Hazrat madrasasidan bir hujra oladi. Shu “hujrayi tang va torlikda bekaslik va g‘ariblik chirog‘ini yoqib” muhtojlikda umr o‘tkazadi. Muqimiy hayotini mutolaa va ijod qilishga bag‘ishlaydi.

Otasining o‘limidan so‘ng Muqimiyning qaramog‘ida qolgan oilasiga yordam berish uchun Toshkentga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘ladi. Shoirning Toshkentdagi qisqa muddati u uchun foydali, barakali tus olib, uning dunyoqarashi kegayishiga, qat’iyat va muahoratining mukammallashuviga ta’sir ko‘rsatadi. Yangiliklarga, jasurligi va asarlarining o‘zi xosligi qaramay, ularni hech kim chop etmaydi va Muqimiyning yashash uchun hech qanday vositasi

⁴ O‘zbekiston arboblari veb-sayti ma’lumotlari <http://www.arboblari.com/uzbek-arboblari/144971>

qolmaydi. Shu sababli, u otasining uyini sotib, madrasadagi kichik keleda o'g'li Akbarxo'ja bilan yashashga majbur bo'ladi. Aynan o'sha yerda, madrasadagi keleda u shoir ismini abadiylashtirgan ajoyib asarlarini yaratadi.

Zamonasining yetuk xattotlaridan bo'lgan Muhammad Yusuf xattotdan ta'lim olib, xushxat kotib bo'lib yetishgan Muqimiyga xattotlik asosiy kasb va tirikchilik manbayi bo'lib xizmat qiladi.

Muqimiy yigirma besh, yigirma olti yoshlaridayoq Qo'qon va uning atroflarida taniqli shoir sifatida el og'ziga tushdi. Afsuski, ayni shu davrda yurtimiz chor mustamlakasi asoratiga tushib qoldi. Siyosiy-ijtimoiy hayotdagi bu tanazzul, shubhasiz, ma'naviy hayotga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Kishilarning o'z dinu shariatidan tobora uzoqlashishi oqibatida jamiyatda munofiqlik, yulg'ichlik va poraxo'rlik kabi illatlar urchidi. Kambag'al odamning gapi hech kimga o'tmaydigan zamonda Muqimiy yashashga, ijod qilishga majbur bo'ldi. Muqimiy bir necha muddat Qo'qondagi yer o'lchash boshqarmasida ishlagan vaqtida bu ahvolni o'z ko'zi bilan ko'rdi. Bu uning "Tanobchilar" she'rida ham aks etgan. Atrofdagi yuz berayotgan nohaqliklar, fojialar shoir qalamining yanada o'tkirroq, keskinroq bo'lishiga olib keldi⁵.

Bu davrga kelib Muqimiy o'zining jo'shqin lirikasi va davrning hukmron ijtimoiy guruhlarini achchiq tanqid ostiga oluvchi hajviy asarlari, yumorlari bilan shuhrat qozonadi. O'z davri adabiy harakatining yetakchilaridan biriga aylanadi. Muqimiy Qo'qonda Furqat, Zavqiy, Nisbat, Muhayyir, G'aribiy, Nasimiy, Mavlaviy va boshqa shoirlardan tashkil topgan yirik adabiy guruhga boshchilik qiladi.

⁵ Abdullatif Turdialiev "Xalqning rostgo'y shoiri". Xurshid Davron kutubxonasi. <http://www.davron.kutubxonasi.com>

1885–1886-yillarda shoirning otasi Mirzaxo‘ja vafot etadi. Oilani boqish shoir zimmasiga tushadi. Muqimiyning ahvoli yanada mushkullashadi. Shoir bu ahvoldan qutulish yo‘llarini izlaydi. Shu sababdan bo‘lsa kerak, 1887–1888-yillarda Qo‘qonni tark etib, Toshkentga boradi. 1892-yilning boshlarida shoir ikkinchi marta Toshkentga yo‘l oladi. Muqimiy Toshkent safari vaqtida ota yurtidagi qarindosh-urug‘larini topadi, do‘stlar orttiradi. Muqimiy Farg‘ona vodiysining shahar va qishloqlariga ham bir necha marta sayohatga chiqadi.

Muqimiyni shaxsan taniganlardan biri: “Qishloqlardan yigitlar, ashulachilar sovg‘a-salom bilan Madaminxo‘janing hujrasiga kelishib, uning g‘azallaridan olib ketishar edi”, – deb eslaydi. Dehqonlar shoirni o‘z qishloqlariga chorlab ham turganlar. Muqimiy she‘riyati xalqqa juda yaqinligi bilan ham alohida ajralib turadi. XIX asrda ijodi xalq o‘rtasida bunchalar mashhur bo‘lgan o‘zbek shoirlari barmoq bilan sanarli. Shuning uchun uning yuzlab she‘rlari xalq qo‘shiqclariga aylanib ketganligi bejiz emas. “Yakka bu Farg‘onada”, “Muncha ham”, “Ko‘zlaring”, “Kim desun?”, “Ayrilmasun”, “Yodimga tushdi”, “Yolg‘uz”, “Biri” va boshqa nazm namunalari fikrimiz dalilidir. Shoirning o‘zi ham bir she‘rida bu haqda faxrlanib shunday yozadi:

Muqimiy so‘zidin bo‘yi muhabbat kelgay, ey ahibob,
Tarannum qilsa mahfillarda hofizlarning xushxoni.

Uning “Bachchag‘ar”, “Avliyo”, “Tanobchilar”, “Hajvi Viktor” kabi hajviyalari, “Burun”, “Loy”, “Ko‘saman”, “Pashshalar”, “Bezgak”, “Otim” singari yumoristik she‘rlari, o‘zbek adabiyotida yangilik bo‘lgan she‘riy “Sayyohatnoma”lari shoir ijodining abadiyatini ta‘minlab turuvchi asarlardir.

Muqimiy madrasada turgani uchun ilm ahli sifatida unga ham vaqf daromadidan bir ulush berib turilardi. Lekin madrasa vaqflarini podsholik olib qoʻyganligi uchun undan ham mahrum boʻlgan. Bu haqda Muqimiy jiyani Roʻzimuhammadga yozgan xatida shunday deydi: “Har dafa xat beramiz – savgʻosiz, sizga munosib yuborgʻudek bir nimarsa yuborolmay xatlarimiz quruqdin-quruq borib, nihoyatda yozgan xatlarimizdin xijolat va sharmanda boʻlamiz. Bechorachilik, podsholik madrasalarni vaqfini olib qoʻygan, hech bir tarafdin daromad-daxl yoʻq, qashshoqliq”. Lekin xalq oʻz sevimli shoirini doimo qoʻllab turgan.

Muttasil davom etgan moddiy muhtojlik, kamsitish va taʼqiblar shoir sogʻligʻiga taʼsir qilgan edi. 1898–1899-yillarga kelib Muqimiy tez-tez kasalga chalinib, 4–5 oylab yotib qoladi va xastalik tufayli 1903 yil 25 may, dushanba kuni 53 yoshida oʻz hujrasida vafot etdi. Shoir Qoʻqondagi Shayxon qabristoniga dafn etilgan. Uning vafotiga bagʻishlab oʻsha davrning peshqadam shoirlari boʻlmish Mavlaviy Yoʻldosh va Sulaymonqul Rojij marsiya-taʼrixlar yozib qoldirganlar.

MUQIMIY HAYOTI VA IJODINI ILMIY O‘RGANISH QARATILGAN HARAKATLAR

Muqimiy lirikaning g‘azal, muxammas, murabba’, masnaviy, ruboiy, tuyuq, fard kabi janrlarida barakali ijod qildi. Bu adabiy shakllarning takomiliga ham jiddiy hissa qo‘shdi.

O‘z davri adabiyotida sayohatnoma janrining shakllanishi va takomilga erishuvida hassos shoirimiz Muqimiyning xizmati, ayniqsa, katta.

Muqimiy ijodini o‘rganish, asarlarini to‘plash va nashr ettirish u hayot davridayoq boshlangan. Dastlab Ostroumov “Devoni Muqimiy” to‘plamini (T., 1907) nashr qilgan, so‘ng 1910,1912 -yillarda “Devoni Muqimiy maa hajviyot” nomi bilan asarlari to‘plami bosilgan.

Shoir G‘afur G‘ulom 1938 yili “Muqimiy bayozi”ni tayyorlab, muxtasar so‘zboshi bilan nashr ettirdi. Uyg‘un, H.Olimjon kabi shoirlarımız ham Muqimiy hayoti va ijodi haqida maqolalar yozdilar. Keyinroq esa Abdulla Olimjon, Hodi Zarifov singari olimlar shoir hayoti va ijodi haqida maxsus tadqiqotlar yaratib, asarlarini nashr ettirdilar. Bu borada taniqli adabiyotshunos olim G‘ulom Karimovning xizmatlari kattadir. U Muqimiy hayoti va ijodi haqida doktorlik dissertasiyasini himoya qildi. 1960 yilda Muqimiyning ikki tomlik asarlar to‘plamini, 1974 yilda bir tomlik salmoqli asarlar to‘plamini lug‘at, izohlar bilan nashr ettirdi. 1970 yili shoir hayoti va ijodi haqidagi “Muqimiy” nomli monografiyasini e‘lon qildi.

Shoir hayoti va ijodini ommalashtirishda shoir va dramaturg Sobir Abdullaning ham xizmatlari katta bo‘ldi. U “Muqimiy” nomli musiqali drama yaratdi. Shoir hayoti va ijodiga oid badiiy lavhalardan iborat “Mavlono Muqimiy” asarini e‘lon qildi. Bu asarlar o‘z davrida katta shuhrat qozondi. Ammo, shuni ham ta‘kidlab o‘tish joizki, Muqimiy hayoti va ijodiga doir mazkur asarlar sho‘rolar

davrida yaratilganligi sababli ularda kommunistik mafkuraning kuchli taziyiqi sezilib turadi, ya'ni o'sha davr adabiyotini sun'iy ravishda demokratik va reaksion adabiyotga ajratish, Muqimiy va Muhyi o'rtasidagi ixtiloflarni bo'rttirib ko'rsatish, Muqimiyga Abdullajon Nasimiy va Haziniyini qarama-qarshi qo'yish shular jumlasidandir.

Istiqlol yillarida adabiy merosimizni xolis va haqqoniy o'rganish yo'lida keng imkoniyatlar ochildi. Ilgari nohaq qoralangan yoki bir yoqlama o'rganilgan ijodkorlar haqida xolis ilmiy tadqiqotlar yaratilib, ularning asarlari chop etildi. Shu o'rinda Po'latjon domla Qayumovning 1998 yilda chop etilgan uch jildlik "Tazkirai Qayyumiy" asari muhim voqea bo'ldi. Bu tazkira adabiyotimiz tarixidagi bir qancha bahsli masalalarga oydinlik kiritdi. Tazkiradagi Muqimiy va Muhyiga oid fikrlar, shuningdek, professor Sh.Yusupovning "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasining 1996 yil 21 iyun sonida e'lon qilingan "Muqimiy va Muhyi" sarlavhali maqolasi adabiyotshunosligimizdagi yangicha fikrlashning mahsulidir. She'rlaridan namunalar chet tillarga tarjima qilingan. Qo'qonda uy-muzeyi tashkil etilgan. Farg'ona viloyatidagi shaharcha, Toshkent ko'chalaridan biri, o'zbek davlat musiqali drama teatri Muqimiy nomi bilan ataladi. Bu jarayon davom etmoqda va hozirgi kunda Adiblar xiyobonini adabiyot, ma'rifat va madaniyat maskaniga aylantirish, har bir adib haykalini muayyan oliy o'quv yurtiga birlashtirib, bu yerda ochiq darslar, ma'rifiy tadbirlar o'tkazish ishlari amalga oshirilmoqda. Serqirra adibimiz Muhammad Aminxo'ja Muqimiy merosini o'rganish va uning iqtisodiy-ijtimoiy qarashlarini keng ommaga yetkazish vazifasi Toshkent davlat iqtisodiyot universitetiga birlashtirildi. Muqimiy merosini o'rganish Iqtisodiyot universitetiga birlashtirilganida ham katta ma'no bor. Chunki Muqimiy o'z asarlari

orqali o'zi yashagan davr uchun o'zining iqtisodiy qarashlarini keltirib o'tgan. Shu davrda davlatda bo'layotgan turli xil bugungi kun tili bilan aytganda korrupsion holatlarni juda qattiq tanqid qilgan. Muqimiyning bu kabi qarashlarini bugungi kun uchun dastur-ul amal qilib foydalanish mumkin. Muqimiyning bu kabi qarashlari jamiyat ayniqsa yoshlar ongida vatanparvarlik ruhini uyg'ota oladi. Universitet fidoiy professor o'qituvchilari va iqtidorli talabalari tomonidan Muqimiy merosini o'rganishda va uni keng ommaga yetkazish ishlari jadal amalga oshirilmoqda. Muqimiy merosini o'rganish va uning keng ommaga yetkazishda fidoiylik ko'rsatgan talabalar uchun "Muqimiy" ko'krak nishoni va stipendiyasi ta'asis etilgan. Bundan tashqari mazkur universitet tomonidan Muqimiy hayoti va ijod yo'lini o'rganishni yana kuchaytirish maqsadida "Muqimiy merosi (<https://www.muqimiymerosi.uz/>)"⁶ deb nomlanuvchi internet sayti faoliyati yo'lga qo'yilgan. Bu orqali Muqimiyning faoliyatini o'rganishda elektron manbalarni ko'paytirish va buni keng ommaga yoyish maqsad qilib qo'yilgan.

⁶ <https://www.muqimiymerosi.uz/>

“TANOBCHILAR” ASARIDA IQTISODIY QARASHLAR VA IJTIMOYIY HAYOT TASVIRI

Shoir dunyoqarashi va intilishlari bilan muhit o'rtasidagi ziddiyat uning ijodida tanqidiy yo'nalishni maydonga keltirgan. Bu uning hajviyotida ko'proq aks etgan. U 30 ga yaqin hajviy asarlar yaratgan: “Tanobchilar”, “Saylov”, “Dar mazammati zamona”, “Hajvi halifai Mingtepa”, “Devonamen”, “Ko'samen”, “Hayron qildi loy”, “Pashshalar”, “Shikoyati bezak”, “Ta'rifi pech”, “Aroba qursin”, “Loy”.

Adibning eng mashxur satiralaridan biri bu “Tanobchilar” hajviy asari hisoblanadi. Asarda kambag'al chorakor dehqon mehnatidan o'z manfaatlari uchun foydalangan, ularni aldab katta zarar yetkazgan Sulton Ali va Hakimjon kabi hiylakor mahalliy amaldorlar qiyofasi shoir tomonidan o'tkir, ta'sirchan misralarda fosh etiladi.

“Tanobchilar” satirik hikoyasi amaldorlar zulmiga yo'liqqan dehqon arz-dodi bilan boshlanadi.

TANOBCHILAR

*Bo'ldi, taajjub qiziq hangomalar,
Arz etayin emdi yozib nomalar.*

*Adl qulog'i-la eshit holimi,
Zulm qilur, baski, menga zolimi.*

*O'n iki oyda keladur bir tanob,
O'zgalara rohat-u menga azob.*

Asarning boshlanishida shu davrdagi aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tasvirlab boshlanilgan. Yuqoridagi misralardan oddiy aholiga zulm qilinayotganligi tasvirlanilgan. Bunda har o'n ikki oyda keladigan tanob aholi uchun yangi qiyinchiliklar olib kelishini haqida fikr bildirilgan.

*Sulton Ali Xo'ja, Hakimjon ikav,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyav.*

*Ikkalasi bo'ldi chunon ittifoq,
Go'yo xayol aylaki, qilmay nifoq.*

*Osh yesalar o'rtada sarson ilik,
Xo'ja – chirog' yog'i, Hakimjon – pilik.*

*Bir-birisiga solishurlar o'run,
Erta-yu kech o'pushub og'iz-burun.*

*Sallalari boshlarida oq savat,
Ko'rpacha tagda hamavaqt uch qavat.*

*Birlari mo'ltoninamo, hiylagar,
Birlaridur kunda pix-u gavda xar.*

*Og'izlari maqtanib o'n besh qarish,
Mayda suxan, ezmachuruk, zanchalish.*

Yuqoridagi misralarda Sulton Ali va Hakimjon ismli mahalliy ikkiyuzlamachi amaldorlar va ularning bir-biriga munosabati ta'svirlangan. Bu orqali shu davrda ijtimoiy va davlat boshqaruvidagi holatlarni kuzatish mumkin. Bu ikki amaldor xalqdan o'z manfaatlari yo'lida foydalangan hamda bu maqsadlariga erishish uchun bir-biri bilan aka-ukadanda yaxshi munosabatda bo'lgan. Bularning birini juda xiylagar ikkinchisini esa gavdali va juda qo'pol shaxs sifatida tasvirlagan. Bundan tashqari bu makkor amaldorlarni juda ezma va maqtanchoq shaxs sifatida ko'rsatilgan. Bunday illatlarga ega rahbarlar qo'l ostidagi xalq juda qiyinchiliklarga uchraydi. Bunday misralarni hozirgi kunga talqin qilgan holda, rahbar shaxslar uzoq yurishi kerak bo'lgan illatlarni ko'rsatish mumkin. Bunday illatlar mavjud bo'lgan jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jihatdan rivojlanish so'roq ostida qoladi.

Yuqoridagi kabi badiiy jihatdan yuksak xalqchil misralarni xalq hayotini chuqur bilmagan, xalqona obrazli iboralar va nozik qochirimlardan bexabar shoirning ijod qilishi qiyin.

Qorong'ida topishgan tiriklikning so'qir bandalari - tanobchilar Sulton Ali Xo'ja va Hakimjonning inoqlikda kelin-kuyovga o'xshatilishi, chiroq yo'g'i va pilik darajasida bir-biriga bog'liq va bir-

biridan manfaatdorligi, shuning uchun ham osh yesalar uzaro manziratda “ilikning ikki o’rtada sarson” bo’lishi, bir-biriga o’rin solib, ertayu kech og’iz-burun o’pishishi nihoyatda tabiiy, xalqona sodda va yengil uslubda mahorat bilan nazm ipiga terilgan⁷.

Sallasi boshida savatday, tagida uch qavat ko’rpacha - kibru tamani qarang! Xolbuki, biri – multoninamo-yu hiylagar bo’lsa, ikkinchisi - pixini yorganu eshagavda. Ikkalasi ham maydagap, ezma-churuk, xotinchalish.

*Qaysiki qishloqqa tushar otidin,
Elni yig’ib, voqif etar zotidin.*

*Derki: “Ko’zunga hali kal jo’jaman,
Maxdumi a’zamlilik o’zim xo’jaman.*

*Bizga bobo hazrati Shohlig’ mazor,
Muxlisimiz mardumi ahli diyor.*

*Ham yana Erhubbi bo’lodur tag’o,
Ammamizning erlaridur Nurato.*

*Bibi Ubayda bo’ladur xolamiz,
Goh kelur erdi kichik bolamiz.*

*Xizr o’qamlarga birodar erur,
Chimlig’ azizlar menga dodar erur.*

Tanob mahali qishloqlarga chiqib, odamlarni qaqshatadi: ham pora oladi, ham yerini ortiqcha ko’rsatib, xonavayron qiladi⁸.

Keyin misralarda adib bu ikki mahalliy amaldorning xalqqa maqtanib qanchalar mantiqsiz gaplarni aytganini bayon qilingan. Bu yerda bu ikkiyuzlamachi amaldorlar o’zlarining turli xil bo’lmag’ur gaplari va maqtanishlari orqali xalqni qo’rqitishga uringani tasvirlab o’tilgan. Ular xatto o’zlariga bir nechta avliyolarni qarindosh sifatida ko’rsatib, xalqni o’z manfaatlari yo’lida harakatlanishga majbur qilmoqchi bo’lishgan. Bu holatni bugungi kun hayotiga tadbiiq etadigan bo’lsak, turli xil maqtanchoqlik va yolg’on, yod g’oyalarni

⁷ Ochilov E. “O’zbek xalqining mo’tabar shoiri/ Muqimiy. Ko’nglum sandadur”. Toshkent., 2009.

⁸ Ochilov E. “O’zbek xalqining mo’tabar shoiri/ Muqimiy. Ko’nglum sandadur”. Toshkent., 2009.

ijtimoiy-iqtisodiy jorayonlarda qo'llash bilan tenglashtirish mumkin. Bu misralar shu davrda mahalliy amaldorlarning qanchalar ikkiyuzlamachi ekanligini ko'rsatib beradi. Bu esa shu davrda iqtisodiy ijtimoiy-iqtisodiy holat haqida xulosa chiqarish uchun yana bir dalil bo'lib hisoblanadi.

*Garchiki men olim-u shayxi zamon,
Qirqingiza emdi beray bir qozon.
Manki tanobingg'a chiqibman kelib,
Xizmatimi yaxshi qilinglar bilib.
O't qo'yubon kuyduradurg'on o'zim,
Hokiming-u o'lduradurg'on o'zim.
Xoh tanobingni du chandon qilay,
Xoh karam birla boshingni silay".
Xo'ja so'zini munga bermay qaror,
Mardumi sahroyi bo'lur beqaror.
Derki Hakimjoni: "Ayo oqsoqol,
Bizni topibsan magaramkim o'sol?
Hozir etib to'rt nafar mardikor,
To'g'ri qil oldimg'a qilibon qator.
Arqonimi yeringa sudrab chiqay,
Bachchataloq qishloqilarni uray.
Bir burayin mo'ylabimni chiqib,
Tort tanobini jazosi siqib!*

Bu misralar orqali orqali bu mahalliy amaldorlarning xalqqa qanchalik zug'm o'tkazayotganligini kutzatish mumkin. Ya'ni bunda Sulton Ali bevosita oddiy xalqni o'zining buyruqlarini bajarishga dav'at etadi. Budan Salton Ali agar xalq uning buyruqlarini va xizmatlarini yaxshi ado etadigan bo'lsa, ularning boshini silashini, aks holda esa tanobini ikki barobar ko'p ko'rsataman deb xalqni qo'rqitishga uringan. Shundog' ham iqtisodiy jihatdan qiynalgan, o'zining birlamchi ehtiyojlarini zo'rg'a qondirayotgan xalq uchun bu gaplar haddan tashqi ortiqcha edi. Muqimiy esa bunday holatlarga chiday olmasdan, o'z hajviy asarlari orqali bunaqa holatlarni tanqib

qilib chiqqan adiblardandir. Ikkinchi amaldor ya'ni Hakimjon xalqdan to'rt nafar mardirkor chiqishini va uning yoniga qator bo'lib tizilishini talab qiladi. Uning maqsadi esa oddiy xalqqa o'z manfaati yo'lida foydalanish va o'z xizmatlarini bajartirish bo'lgan. Agarda xalq buning bajarmasa o'z lavozimidan foydalangan holda jazolashini aytib o'tadi. Bu esa hozirgi kunga qiyoslaganda o'z lavozimini suiste'mol qilish bilan baholanadi. Muqimiy esa bunday illatlarni she'rga solib, tanqidiy ruhda xalq qalbiga yetkaza olgan.

Hajviyada "mavjud tuzumdagi ijtimoiy adolatsizlik, chor ma'murlari va mahalliy amaldorlarning o'zboshimchaliklari va zo'rvonliklari — mustamlaka sharoitida soliq solish va undirib olish kabi hayotiy lavhalarda tarixan haqqoniy tasvirlangan"⁹.

*Yaxshilig'ingni fuqaro bilmagay,
Holi bular ko'zga bizi ilmagay.*

*Ikki tanobini qilay o'n tanob,
Yurtingizi kuydurub aylay xarob.*

*Xoh o'ling, xoh qoling, bachchag'ar",
Debki, uzangiga ayog'in tirar.*

*Bir-biriga qishloq eli boqishib,
Goh u yon, goh bu yon chopishib.*

*Jam bo'lishib, aylayubon maslahat:
"Do'g'mag'a, — der, — bir nima berib jo'nat".*

*Aqcha qo'lida iki-uch mo'ysafid,
Derki: "Bu nazringiz-u, bizlar murid".*

*Zulm bilan ellig-u yuzni olur,
Boz tanobini duchandon solur.*

*Tag'i bular yaxshi-yu, bizlar yomon,
El tamizidin hazar et, alamon...*

*So'zni, Muqimiy, kerak etmak tamom,
Mazzasi qolmas uzun o'lsa kalom.*

⁹ Abdug'afurov A. "Muqimiy". 99-bet.

Hakimjon so'zini davom ettiradi ekan, o'zining xalqqa qilayotgan ikkiyuzlamchilik va yomonliklarini yaxshilik deb baholaydi. Qo'shimchasiga u shuncha yaxshilik qilayotganligini xalq bilmayotganligini ta'kidlaydi. Shuning uchun u xalqning bir tanobini o'n tanob qilishini va shu orqali yurtini xarob qilishini aytib o'tadi. Shunchalik ikkiyuzlamachi ekanligidan, qilayotgan ishlari natijasida xalq qiynalishi uni qiziqtirmasligini ham aytib o'tadi.

Bu holatlarni kuzatgan xalq vakillari yugur-yugurga tushishi va maslahat qilishi tasvirlangan. Maslahat natijasida biror nima berib yuborish kerak deyilgan fikrga kelishgan. Xalq mablag' yig'ishib, shu mahalliy amaldorlarga tutqazishgan. Bu hozirgi kun bilan qaraganda, korruptsion holatni bildiradi. Shundan keyin baribir xalq yomonga va amaldorlar yaxshiga chiqib qolavergan. Shu qizqa voqea asosida Muqimiy o'sha davrda ijtimoiy-iqtisodiy holatni ko'rsatib bera oladi va Muqimiy qisqa bo'lishini xohlaydi. Chunki uning fikricha agar "kalom uzun bo'lsa, uning mazzasi qolmaydi" deb o'ylaydi.

Umumiy jihatdan olib qaraganda, "TANOB"¹⁰ so'zi arabcha so'zdan olingan bo'lib, "chilvir, arqon" degan ma'nolarni bildiradi. Tanob birinchidan, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida qo'llanilgan uzunlik o'lchov birligi. XVII asrda qiymati 39,9 metrga teng bo'lgan. Ikkinchidan, O'rta Osiyo xonliklarida tomonlari 60 gaz dan iborat bo'lgan maydonga teng, ya'ni ekin maydonini o'lchash uchun qo'llanilgan yuza birligi hisoblanilgan. 1 tanob 60x60 kv. gaz =3600 kv. gaz =0,08194 a=900 kv. m (1 ga=12 tanob) ko'rinishida hisoblanilgan. Uchinchidan, uzunlik o'lchash, yer o'lchash, chiziq tortish va shu kabida ishlatiladigan uzun chilvir, reja ip, uzun arkon ma'nosidani ham bildiradi. To'rtinchidan, naqshga shakl beruvchi va

¹⁰ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. "T" harfi. 101-bet.

naqsh mujassamotining asosini tashkil etuvchi chiziq; tabiatdagi anhor hamda yo'lning shartli tasviri ma'nosi ham mavjud. Naqsh mujassamotida tanob turlicha ko'rinishga ega: uzluksiz davom etishi, ba'zan 2 nuqtadan boshlanib, bir-biriga qarab yo'nalishi va bir-biriga chirmashib ketishi, ba'zan bir nuqtadan boshlanib, 2 tomonga yo'nalishi va taqsim chetiga borib tugallanishi mumkin. Naqsh mujassamotida tanob 2 ta bo'lsa, ular har xil rangga bo'yaladi, biri bosh tanob, boshqasi yordamchi tanob hisoblanadi. Tanob 2 ta parallel chizikdan tuzilsa, "kush tanob" deb ataladi. Naqsh mujassamotida tanob birinchi o'rinda turadi, shuning uchun ish avvalo tanobni chizib olishdan boshlanadi, so'ng novdalar, novdalar yo'nalishiga moslab gul, barg, kurtaklar shunday joylashtiriladiki, ular hech qachon tanobning ustidan kesib o'tmasligi kerak. Tanob shuningdek, zamin ranglarini ham bir-biridan ajratib turadi.

"Tanob" ekin maydonini o'lchashda qo'llaniladigan yuza o'lchov birligidir. O'rta Osiyoda keng qo'llanilgan tomonlarning uzunligi 60 gazdan iborat bo'lgan kvadrat maydonning yuzi ($60 \text{ gaz} * 60 \text{ gaz}$) ni bildirgan. Bu O'rta Osiyoning turli hududlarida turlicha uzunlikda hisoblanilgan. Misol uchun Xorazmda 1 tanob 4037-4097 m.kv ga teng bo'lgan bo'lsa, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo kabi hududlarda bu ko'rsatkich 2731 - 28142 m.kv ga, Farg'ona, Toshkent, Chimkent hududlarida 1821 m.kv ga va boshqa hududlarda 400-900 m.kv ga teng bo'lgan.

"Tanob" so'zi yer sathi o'lchovidan tashqari, uzunlik o'lchovini ham bildirgan. Bunday bo'lishi tabiiy, chunki arab, fors tilidagi "tanob" so'zining zamirida "arqon" ma'nosi yotadi¹¹.

Muqimiyning "Tanobchilar" asarida tanob bu yer o'lchash vazifasini bajargan. Ya'ni odamlar yer solig'ini bevosita ular egalik

¹¹ <http://www.davlatyulduzi.uz>

qilayotgan yer maydonidan kelib chiqib to'laganlar. Shuning uchun u davrda tanobchilar aholi yer maydonlaridan kelib chiqqan holda soliq yig'imlarini amalga oshirgan. Asarda "Xoh tanobingni du chandon qilay" degan misra bor. Bu "Men xohlasam tanobingni ikki barobarga oshiraman" degan ma'noni bildiradi. Ya'ni noqonuniy ravishda yer maydonlarini ko'p ko'rsatib, undan olinadigan soliq miqdorini oshirish nazarda tutilgan. Bu davrda soliqlar bevosita soliq yig'uvchi shaxslar xoxishiga ko'ra amalga oshirilgan. Ya'ni soliq tizimining har bir bog'inida bevosita odamlar tomonidan boshqarilgan. Shundan kelib chiqqan holda, yer maydonlarini to'g'ri yoki noto'g'ri ko'rsatilganligini aniqlashning deyarli imkoni mavjud bo'lmagan. Shuning uchun aholining yer maydonlarini va undan undiriladigan soliq miqdorlarini belgilash bevosita tanobchilarga bog'liq bo'lgan. Muqimiy "Tanobchilar" asarini bevosita shu davrning soliq tizimiga bog'lgan holda yozgan. Ya'ni bu davrdagi ba'zi adolatsiz tanobchilarning o'z asarida gavdalantirish va ular qilayotgan noto'g'ri ishlardan ogohlantirish orqali odamlarni, ayniqsa shu tizim vakillari bo'lmish tanobchilarni insofga, adolatga chaqirgan.

Bu qisqa tanqidiy-hajviy asar yordamida Muqimiy o'zi yashagan davr ijtimoiy-iqtisodiy holatini yoritib bera olgan. Ayniqsa bu davrda mahalliy amaldorlar tomonidan sodir etilgan turli ikkiyuzlamachiliklar, iqtisodiy jinoyatlar, ularga ega bo'lgan turli illatlar va turli korrupsion holatlarni keskin taniq ostiga oladi. Asarni tahlil qilgan holda shu davr aholisining iqtisodiy holatini baholash mumkin. Birlamchi ehtiyojlarini qodira olmayotgan xalqqa, bunday adolatsizliklar sodir etilishi haddan tashqari ortiqcha yuk bo'ladi. Muqimiy bu tomonlarni ham hisobga olganini kuzatib, u bu asar orqali o'zining iqtisodiy qarashlarini ham bildirib o'tgan degan xulosaga kelish mumkin.

“SAYOHATNOMA” ASARIDA HUDUDLARNING IJTIMOIY-IQTISODIY HOLATI TAHLILI

Muqimiy chiroyli husnixat egasi bo'lganidan xattotlik qilib pul topar, kelgan oz-moz chaqaga, o'g'li ikkalasi uchun kundalik yemish xarajat qilardi. Buning ustiga yaraqon, sariq kasalligiga, quloq og'rigiga chalinganidan, tabiblar unga havo almashtirishni maslahat bergach, o'g'lini singillariga topshirib, topgan ozgina puliga Isfara, Konibodom, Toshkentning bahavo joylariga sayohat qildi. Aynan ana shu sayohatida u o'zbek she'riyatida mashhur bo'lgan «Sayohatnoma» asarini yozib qoldirdi...

Muqimiy o'zbek adabiyotiga ishchilar mavzuini olib kirdi, tiplar galereyasini yaratdi (“Maskovchi boy ta'rifida”, “Voqea Viktor” va b.). Turli shahar va qishloqlarga qilgan sayohatlari taassurotlari asosida 4 qismli “Sayohatnoma” asarini yozdi. Asar yengil, o'ynoqi vaznda yozilgan, 4 misrali bandlardan tashkil topgan.

Muqimiy do'stlari taklifi bilan Farg'ona vodiysi bo'ylab tez-tez sayohatga chiqar, ko'rgan-kechirganlarini barchaga tushunarli, ravon shaklda qog'ozga tushirardi. Bizgacha uning Qo'qondan Shohimardonga; Qo'qondan Farg'onaga; Qo'qondan Isfaraga tomon qilgan sayohatlari taassurotlari yetib kelgan. Ular shunchaki yo'l taassurotlarining yozma hisoboti emas, albatta. Avvalo, shoir sayohatnomalari muallifning zamondan, turmushdan shikoyat satrlari bilan boshlanadi. Muqimiy o'zining sayohatga chiqish sababini bayon etadi. Bu bayon turmush muammolaridan charchagan va birpas bo'lsa ham horigan ko'ngilga taskin berishni orzu qilgan majruh qalbning nola-yu faryodidan iborat. Muqimiy ko'rgan-kechirganlarini ochiq-oydin, o'quvchi oson Tasavvur qila oladigan tarzda tasvirlaydi. Shu ma'noda sayohatnomalardagi joylar, shaxslar tasviri rang-barang, jonli chiqqan:

*“Do‘rmancha”ga ketdim o‘tub,
Yoqamni har soat tutub.
Yotdum ul oqshom g‘am yutub,
Dashti qaroqchizor ekan.*

*Unda bo‘lus G‘ozi dedi,
Ham mufti, ham qozi dedi.
Yurt barcha norozi dedi,
Qilg‘on ishi ozor ekan.*

Shoir o‘zi ranjigan joy va odamlarni qanday achchiq til bilan tanqid qilgan bo‘lsa, Farg‘onaning go‘zal tabiati, ko‘m-ko‘k bog‘lari, o‘ynab oqib yotgan zilol suvlarini ko‘rib, ularni zavq-shavq bilan tasvirlaydi:

*Vodil maqomi dilfizo,
Ko‘chalaridur dilkusho,
Anhorida obi safo,
Sebarga obishor ekan.*

“Sayohatnoma”larning o‘qishlilikini ta‘minlagan yana bir narsa – ularning kichik to‘rtlik shaklida, ravon qofiya tizimiga ega bo‘lgani hamdir. Ularni o‘qigan odam zerikmaydi, yo‘l manzaralari aks etgan shirali, o‘ynoqi satrlarni beixtiyor yodlab oladi. Ana shu ma‘noda hassos shoirimiz Muqimiyni o‘zbek adabiyotida mukammal ko‘rinish olgan, adabiy an‘anaga aylangan sayohatnoma janrining asoschisi deya olamiz.

“Sayohatnoma”dan

QO‘QONDAN SHOHIMARDONGA

*Faryodkim, garduni dun
Aylar yurak-bag‘rimni xun.
Ko‘rdiki, bir ahli funun –
Charx anga kajraftor ekan.
Qolmay shaharda toqatim,
Qishloq chiqardim odatim.
Xohi yayov, bo‘lsun otim,
Goh sayr ham darkor ekan.
“O‘ltarma”ga qildim yurush,*

*Yo‘ldosh edi bir chitfurush,
Yetdim jadallab vaqti tush,
Bir dam qiziq bozor ekan.
Bir ma‘raka ko‘rdim butun,
Jami yopingan boshga to‘n,
Boqsamki, besh yuzcha xotun
Voiz so‘zin tinglor ekan.
Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bedonishi,*

Bir "qo'shtegirmonlik" kishi,
 Xo'ja Iso badkor ekan.
 Mag'rur, xasis-u besh-u kam,
 Har gapda yuz ichgay qasam,
 Tagjoy olur moxovdan ham,
 Hoji o'zi murdor ekan.
 "Do'rmancha"ga ketdim o'tub,
 Yoqamni har soat tutub,
 Yotdum ul oqshom g'am yutub,
 Dashti qaroqchizor ekan.
 Unda bo'lus G'ozi dedi,
 Ham mufti, ham qozi dedi.
 Yurt barcha norozi dedi,
 Qilg'on ishi ozor ekan.
 Boz izdihomi voizi,
 Badkayf-u ochilmas ko'zi,
 Yuqori boshidin tizi,
 Ermaklari ko'knor ekan.
 So'rsam, dedilar "Bo'rbaliq",
 Birmuncha echkilar ariq,
 Kelsa kishi, yeyar tariq,
 Shom-u sahar tayyor ekan.
 "Oq yer"din o'tdim, boylari -
 Oliy imorat joylari,
 Mehmonsiz o'tkay oylari,
 Kelsa birov, nochor ekan.
 Ammo nazarda "Roshidon"
 Firdavs bog'idin nishon,
 O'ynab oqar obiravon,

Sahni gul-u gulzor ekan.
 Ma'yus bordim "Zohidon",
 Bir ko'cha ketguncha do'kon,
 Sho'x odami, ichmay piyon,
 Mast, otasi bezor ekan.
 Suvlar sepilgan so'rilar,
 Bo'rlangan o'choq-mo'rilar,
 Tab'ing mabodo choy tilar,
 Damlashlari ishqor ekan.
 "Oltiariq" qursin o'shal,
 Sellarda qoldim bir mahal,
 Bo'ldim ivib yomg'urda shal,
 To'n shilta, ho'l ezor ekan.
 Mingboshisi so'finamo,
 Tasbeh-u bo'ynida rido,
 Cho'qub qochar zog'i alo,
 Bir dog'uli ayyor ekan.
 Xayr-u saxo vajhiga kar,
 Bir pulni yuz yerdin tugar,
 Kelsa gadoy nogah agar,
 Bir non chiqish dushvor ekan.
 Ko'rdim chuqur "Chimyon" erur,
 Yer ostida zindon erur,
 Dushmanlari mehmon erur,
 Bog'i uning tutzor ekan.
 "Vodil" maqomi dulfizo,
 Ko'chalaridur dilkusho,
 Anhorida obi safo,
 Sebarga, obishor ekan.

Muqimiy Sayohatnomaning Qo'qondan Shohimardonga qismida bu yerlarga qilgan sayohatlari natijasida, borgan manzillarining ijtimoiy-iqtisodiy va geografik jihatlarini tasvirlaydi. Bu qismni adib teskari falakka faryod qilishini va buning natijasida yurak bag'ri qon bo'lishini bildirib boshlaydi. Sayohatida hunar ahllarini ko'rganini, lekin zamon ularga teskari ekanligini bildiradi. Qishloqlar bo'ylab

sayohat qilganligini va dastlabki manzili “O‘ltarma” bo‘lganli va bu yerga yetib borganda bozor ustida chiqqanligi keltirgan. Bu misralarni davom ettirar ekan Muqimiy bu hududda besh yuzta ayol kishi yig‘ilib turganligini va ular voiz so‘zini tinglayotganligini, bu yerda mingboshisini xalqqa yomonlik qiluvchi mag‘rur, xasis inson sifatida tariflaydi. Bunday tasvir orqali Muqimiy “O‘ltarma” dagi ijtimoiy hayotni aniq ko‘rsata olgan va shu hudud aholisining dardini ko‘rsatgan.

Adibga “O‘ltarma”dan keying manzil “Do‘rmancha” bo‘ladi. Do‘rmoncha safarida adib bir oqshom tunaydi. U yerni qaroqchilar makoni sifatida tasvirlaydi. Bu yerning G‘ozi ismli rahbari bo‘lib, mufti lavozimini ham, qozi lavozimini ham shu insonning o‘zi bajarishini va bu yerda barcha aholi holatdan norozi ekanligini aytib o‘tadi. Bu joyda ham muallif ijtimoiy holatning yomonligini keltirib o‘tadi.

Keyingi manzil “Bo‘rbaliq” bo‘lib, bu yerda ham shoir bir qancha ko‘ngilni xira qiladigan vazaiyatlarni kuzatadi. Bo‘ribaliqdan o‘tib, “Oq yer”ga yetib boradi va bu yerda shoir boylar ko‘pligini tasvirlaydi. Boylarining hashamatli uylari borligini, lekin hech qanday mehmon tashrif buyurmasligini va biror kishi borsa nochor bo‘lishini tasvirlab o‘tgan.

Keyingi manzillar bo‘lmish “Roshidon”ni Jannat bog‘i sifatida, “Zohidon” ni esa bir ko‘cha dokoni bor va aholisi juda ko‘p ichidigan hudud sifatida tasvirlaydi. Shuning adib Zohidonning choylari tabni xira qilishini, choy o‘rnida “ishqor” damlashlarini aytib o‘tadi.

Keyingi manzil “Oltiariq” bo‘ladi. Bu hududga tashrif buyirganda kuchli yomg‘ir ostida qolganligini aytib o‘tadi. Bu yerning Mingboshisi o‘zini So‘finamo ko‘rsatadigan bir ayyor inson bo‘ladi.

Xayr-u saxovat vajida odamlardan pul unidirishini va xatto gadoyga ham bir bo'lak non bermaydigan xasis inson sifatida tasvirlaydi.

Keyingi manzillar "Chimyon" va "Vodil" bo'ladi. Chimyonda yer ostida zindon borligi, dushmanlari mehmon bo'lishi va bo'g'i tutzor ekanligini keltirilgan. Vodil esa tabiati go'zalligi bilan tasvirlaydi. Bunday tasvirlar orqali hozirgi avlod nafaqat shu davr ijtimoiy – iqtisodiy holatini, balkim shu davrdagi geografik holatni ham o'rganish mumkin.

QO'QONDAN FARG'ONAGA

Chun shahrdin chiqdim
"Qudash",
Ko'ngul bo'lub mahzun-u g'ash,
Majnunsifat, devonavash,
Serchashma-yu kam chang
ekan.
"Yayfan" agarchi xushhavo,
Odamlari yengilnamo,
Bir-birlarila doimo
Bo'lar-bo'lmasga jang ekan.
"Nursux" kabi bir joy kam,
Tushmay o'tib qildi dam,
Olma, anor o'rniga ham
Bog'ida tok-u zang ekan.
Ko'p odamidin "Beshariq",
Bog'larda ekmishlar tariq.
Yetim haqi – go'shti baliq,
Qilmishlari nayrang ekan.
Charchashni bilmas yursalar,
Purzo'r ketmon ursalar,
Vaqti namozga kelsalar,
Masjid soriga lang ekan.
"Rafqon" ajoyib joy ekan,
Bir ko'cha ketgan soy ekan,

Salqin supa hoy-hoy ekan,
Kim ko'rsa, hang-u mang
ekan.
Ozodadin to'pori ko'p,
Dukchisidin attori ko'p,
Choyxo'ridin ko'knori ko'p,
Bir rasta nos-u bang ekan.
Ayvonchalar misli katak,
Bir yo'lki, odam siqqudak,
Chit birla bir yerda alak,
Bozori tor-u tang ekan.
Xuftonda kirdim bir do'kon,
Qildi ashula bir juvon,
Eshak demang, undin yamon,
Hangrarda yaxshi hang ekan.
Qiyg'ir ko'targon uch yigit,
Uxlatmadilar bir minit,
Ham boshda tong otquncha it
G'ingshib chiqib, vang-vang
ekan.
Aylay sayohat endi bas,
"Konibodom" qilmay havas,
Har yerda yotgan xor-u xas,
Ko'zga tikan yakrang ekan.

Qo'qondan Farg'onaga safar "Qudash" dan boshlanadi. Adib bu yerdagi holatni ko'rib ko'ngli "mahzun-u g'ash" bo'lganligini yozadi. Keyin manzil esa "Yayfan" bo'ladi. Bu yerni esa xushhavo deb

tasvirlaydi. Lekin odamlari bir-biri bilan bo'lar-bo'lmasga janjal qilishini tasvirlaydi. Keyingi misralarda adib "Nursux" va "Beshariq" ni tasvirlab o'tadi. Bu yerlarda ham ijtimoiy ahvolni qoniqarli deb o'ylamaydi.

Bulardan keying manzil esa "Rafqon" bo'ladi. Bu yerning tabiati o'zgacha manzarali ekanligini va odamlar ko'rsa hayron qolishini aytib o'tadi. Lekin bu yerda ham Muqimiy bir qancha ko'ngilni xijil qiladigan voqealarga ko'zi tushadi. Asosiy e'tibor bu yerda bozorning torligiga bo'ladi. Bozor torligi sabab ko'pchilikka noqulaylik keltirishi haqida fikr bildirib o'tadi.

QO'QONDAN ISFARAGA

*Aflok kajraftor uchun,
Har dam ko'ngul afgor uchun,
Ho'qand tang-u tor uchun,
Sahro chiqish darkor ekan.
Bordim shahardin "Yakkatut",
Baqqoli duzdi badburut,
Bir tanga sotkay bir qurut,
Insofi yo'q, tarror ekan.
Qishloq juvoni yig'lishib,
Issig'da o'ynashgay pishib,
O'tgan tamoshabin tushib,
Seshanba kun bozor ekan...
Mingboshi Eshdavlat akam,
Ammo quruq savlat akam,
Qilsa chiqim gar bir diram,
Uyqu qochib, bedor ekan.
"Yayfan" kabi tolzor kam,
Yo'q soyasida zarra g'am,
Zebo sanam, qoshi qalam
Jononlari bisyor ekan.
Do'g'malari ham xo'b bajo,
Volosnoyi uhdaburo,
Yurt ishlarini doimo
Xayriyatini ko'zlor ekan.
"Nursux" kabi ham yurt yo'q,
Bog'dor-u dehqon qorni to'q,*

*Masjidlari ham ko'p uluq,
Turfa farah osor ekan.
"Rafqon"ni bozor joyi tang,
Mullolari chaqqon, garang,
Omilari ham mullarang,
Ko'ylak kiyib, dastor ekan.
Gar mevasi bir tup sotar,
Bir pulni yuz yerdin tugar,
Bersa gadoga non agar,
Ming yilda ham dushvor ekan.
Ammo "Raboti" bachchag'ar,
Yo'q hech odamdin asar,
Bir podajoyi gov-u xar,
Chun og'uli tayyor ekan.
Du bora yurdim dashtlab,
Bodom koniga qarab,
Mirza Umarni so'rag'lab,
Havlisida najjor ekan.
Bo'lg'ay o'shal Burhon omon,
Yaxshi yigitdur begumon,
Xursand qildi nogahon,
Mingboshi Xol sarkor ekan.
Armonki, ko'prak yurmadim,
Bir-ikki hafta turmadim,
"Tikka Rabot"ni ko'rmadim,
Purfayz buzrukvor ekan.*

*Ma'yus chiqdim "Isfara",
Dil xasta, majruh-u yara,
Issiqqa kuygan qop-qora,
Olti jihat ko'hsor ekan.*

*Anhor-u soyu cho'llari,
O'ynab kelodur suvlari,
Shirinki zardolulari,
Qand-u asal bekor ekan.
Shersiz emasdur beshalar,
Bordur saxovatpeshalar,
Qilmang yomon andeshalar,
Yaxshilari ham bor ekan.*

*Hoji Zuhur ham o'rdada,
Sarhauzalar, oliy sada,
Borsa agar bir g'amzada,
Jonig'acha esor ekan.*

*Boyvachchasi dur badburush,
To'g'ri so'zi achchig'turush,
Sil, eski bachcha, choypurush,
Hofiz Umar, Qahhor ekan.
Alhamdulillo, bexatar,
Keldim, Muqim, aylab safar,
Muztar qolib, ko'rmay zarar,
Haq bandasiga yor ekan.*

Muqimiy Qo'qondan Isfaraga safar "Yakkatut"dan boshlandi. Bu yerda sotuvchilarni insofsizlikda ayblaydi, ya'ni arzimagan narsalarni ham qimmat narxga sotishini arz qiladi. Bu hududda Seshanba kuni bozor kuni bo'lishini va Mingboshisi Eshdavlat ismli "quruq savlat" insonlardan biri ekanligini aytib o'tadi. Keyin manzil "Nursux" bo'lib, bu yerni Muqimiy ijobiy fikrlar bilan yozadi. Bu yurtida bog'dorlar va dehqonlar ko'pligini va buning natijasida aholi "qorni to'q" ekanligini aytib o'tadi. Ayniqsa adib bu yerda Masjidlar ko'pligiga alohida e'tibor qaratadi.

Muqimiy "Nursux"dan keyin "Rafqon"da va "Raboti"da sayohatni davom ettiradi. Rabotida odam juda siyrak joylashganini va Burhon ismli yigitni uchratib, undan ko'p yordam ko'rganligini aytib o'tadi. Bundan tashqari Rabotida Mirza Umarni izlaganligini va Xol sarkor ismli odam bu yerlarga Mingboshilik qilishini keltirib o'tadi.

Keyingi misrada nihoyat Muqimiy "Isfara" ga yetib kelganligini bildiradi. Bu yerlarda saxovatpesha va yaxshi insonlar borligini ta'kidlangan. Shuning bilan Muqimiy o'z safarini yakunlaydi. Bu asar yordamini shu davrda Muqimiy sayohat qilgan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini baholash mumkin. Bundan tashqari Muqimiy sayohat qilgan hududlardagi boshqaruv tizimi va shu

hududlarning tabiati, geografik joylashuvi haqida to'liq ma'lumot olish mumkin.

“Sayohatnoma” adabiy janr sifatida barcha xalqlar adabiyotida mavjud. O'zida sayohat xotiralari va ular bilan bog'liq tafsilotlarni aks ettirgan nasriy va she'riy asarni “Sayohatnoma” deb ataladi. “Sayohatnoma” janri sharq adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos shakllanish va rivojlanish tarixiga ega. O'zbek adabiyotida alohida poetik shaklda tartib topgan, keyinchalik adabiy an'ana tusiga kirgan bu janrning asoschisi Muqimiydir. Darhaqiqat, Muqimiy “Sayohatnoma”lari maydonga kelib, xalq orasida mashhur bo'lganidan keyin, xuddi shu uslubda Zavqiy, Furqat, Tajalliy va shoirga zamondosh boshqa ijodkorlarning “Sayohatnoma”lari yaratildi. Bu davrdagi “Sayohatnoma”lar ko'pincha she'riy shaklda yaratilgan. Ularning ichki tuzilishi quyidagicha:

1. Kirish, ya'ni sayohatga chiqish ehtiyoji, sabablari aytiladi.
2. Yo'l xotiralari batafsil bayon etiladi.
3. Sayohatlardan muayyan xulosalar chiqariladi.

Hozirgi davrimizda zamonaviy sayohatnomalar ham yaratilyapti. Ular ko'proq adib, shoirlarimiz, jurnalistlarimizning turli mamlakatlarga, shuningdek, yurtimizdagi shahar va qishloqlarga qilgan safarlari asosida bitilyapti.

“MOSKOVCHI BOY TA’RIFIDA” ASARINING IQTISODIY JIHATLARI

“Maskovchi boy ta’rifida” satirasi shoir aniq tarixiy sharoit, real voqelik “pishirib” bergan mavzuni tanqidiy-satirik usulda tahlil etadi. ...Uchar mahalliy boylar rus kapitalistlari va banklaridan katta-katta kreditlar olib, birlamchi shakllarda bo’lsa-da, “o’z” zavod-fabrikalarini sura boshladilar. Shakllanayotgan bu milliy burjuaziya, bir tomondan, rus kapitaliga bog’liq bo’lib, iqtisodiy jihatdan unga qaram bo’lsa, ikkinchi tomondan, o’zi mustaqil, o’z bozoriga o’zi xo’jayin bo’lishga, daromadni o’ziga egallashga urinar edi. Natijada, o’zaro kuchli raqobatda bo’lgan milliy burjuaziya rus kapitalistlari bilan ham raqobat qila boshlaydi. Ammo, juda ko’p hollarda mahalliy kapitalistlar krizisga uchrab “sinar” edilar. Muqimiyning bu satirasida kapitalistik munosabatlarning doimiy yo’ldoshini Hodixo’ja Eshon nomli kichik boyning “sinishi” misolida ishonarli tasvirlaydi.

*Hikoyat qilay, turfa davron ekan,
Xaloyiq hama mahvu hayron ekan,
Chiqib yangi maskovchidin boylar,
Sinar o’tmayin ba’zisi oylar.
Xususanki, eshoni Hodixo’jam,—*

misralari bilan boshlanadi bu asar.

Hodixo’ja satirada maqtanchoq, aqmoq, pul-boylik quli, hiylakor, zolim, sudxo’r, axloqiy buzuq shaxs sifatida gavdalanadi — unda burjuaga xos barcha salbiy belgilar mujassamlashgan. Satirik shoir bu asarida zavod egalari, fabrikantlar muomalasi asosida avvalo kapital yotishini, foyda masalasi birinchi masala ekanligini, ularning obro’ va mavqei kapitalning hajmi bilan belgilanishini hayotiy dalillarda haqqoniy ko’rsatadi. “Maskovchi” boy Hodixo’janing

“singani”ni eshitgan kapitalist va bank egalari unga mol va kredit berishni to‘xtatib qo‘yadilar, bergan qarzlarini tezroq undirib olish payiga tushadilar. Mol keltirish uchun Moskvaga ketgan ukasi Poshshoxo‘ja quruq qaytib keladi — va‘daga mol berishmaydi, hamkasblar o‘rtasida Hodixo‘jaga ishonch yo‘qoladi.

*... Chunonchi xo‘jam Poshshoxojani
Chu Maskov yuborgan bilan mol qani?!
“Fabrikantlar va‘daga molini
Berishmay”, — dedi yig‘lab ahvolini
Borib mol uchun, mol ololmay kelish
Yomon, ahli tujjorga mushkul ish.*

Hodixo‘ja qurayotgan zavodini ham bitkaza olmaydi, savdo ishlarida ketma-ket zarbaga uchraydi, oqibatda olgan katta qarzlarini to‘lashdan ojiz bo‘lib qoladi. O‘z mavqeini saqlab qolishga qanchalik urinmasin, natija chiqarolmaydi, hovlilari sotiladi, molu mulki musodara qilinadi, oilasi buziladi. Voqealarni izchillik bilan tasvirlar ekan, shoir bu kapitalistning “fojiali” taqdiriga zarracha ham achinmaydi, aksincha, muallif munosabatida qoralash, zaharxandalik seziladi.

“Maskovchi boy ta‘rifida” satirasida, bulardan tashqari, katta ahamiyatga ega bo‘lgan yana bir epizod ham borki, unga chuqurroq e‘tibor qaratish muhimdir. Muqimiy o‘zbek adabiyoti tarixida birinchi bo‘lib zavod-fabrika va korxonalarda paydo bo‘la boshlagan ishchilarning og‘ir hayoti va faoliyatini bu asarida qisqa shtrixlarda bo‘lsa-da, hayotiy tasvirlashga muvaffaq bo‘lgan. Hodixo‘ja Eshonning “sinishi” jarayonini ifodalar ekan, satirik shoir zavod-korxonalar ishchilari (“mardikorlari”)ning unga bo‘lgan munosabatini ham ko‘rsatadi. Ishchilar, tabiiy, hali uyushmagan, siyosiy ongi past darajada bo‘lsa-da, qo‘llaridan kelganicha bu zolimga qarshilik

ko'rsatadilar, passiv bo'lsa-da, kurashadilar. Bu ularning ishga chiqmasliklarida, zavodni tashlab ketib qolishlari tasvirida o'z ifodasini yorqin topadi. Qochib ketgan ishchi-mardikorlar o'rtasida ma'lum birdamlik ham bor, xuddi shuning uchun ham o'z qardoshlariga ular bu "maskovchi boy"ga zinhor yollanmaslikni uqtiradilar:

*Qochib ketti machchoyilar aksari,
Borib shulki yurtiga ta'kidlari:
"Saroeki, u boshadash, zinhor,
Dar onjo marav memuri, ey tabor!"*

Ishchilarni qaytarish, zavodni yo'lga qo'yish uchun bo'lgan har qanday harakat kuzatilgan natijani bermadi. Mardikorlar Hodixo'janing rus "kupesi"ga ijaraga bergan zavodidan ham tarqalib ketadilar, uning zavodida ishlashdan bosh tortadilar, ishlashga da'vat qilib borgan xo'jayinga rad javobini beradilar.

*...Topib mardikorini — "siychas yuring,
Pajolista, — der erdi, emdi turing"
Dedi: "Har kuni bersang o'n so'm ham
Borilmaydi qo'y zavutini, xo'jam!"
Dubora yana bordi bir ishga shul,
So'kib: "Net, — dedi, — kelma durrak! Pasho'!"*

Satira mavzuining organik qismi bo'lgan bu epizod shu jihatdan ham alohida diqqatga sazovorki, garchi Muqimiy paydo bo'layotgan, sinf sifatida uyushayotgan ishchilarning jamiyatdagi rolini to'g'ri va to'la tushuna olmagan bo'lsa-da, ishchilar vakilining yetuk ijobiy obrazini yaratmagan, ish tashlash voqeasini bosh mavzu qilib olib, uni keng ko'lamda yoritmagan bo'lsa-da, har holda davrning ilg'or namoyandasi sifatida jamiyatdagi ijtimoiy bo'linishni ko'ra olgan, jumladan, ishchilar bilan zavod egalari o'rtasidagi ziddiyat va

qarama-qarshilikni idrok etgan. Shu ham muhimki, satirik shoirning xayrixohligi ishchilar tarafida ekanligi epizoddan sezilib turadi. Shoirning ishchi-mardikorlarni bir-birlariga gamxo'r qilib tasvirlashi, ularning faoliyatlarini oqlashi, xo'jayinlarga dag'al munosabatlarini ta'kidlashi, ular ustidan kulishi tasodifiy emas, albatta.

Muqimiyning chin novator shoirligi, realistligi, ijodining xalqchil, hayotiyli shundaki, u endigina paydo bo'layotgan katta ijtimoiy kuchni ko'ra oldi, prinsipda mohiyatini tushundi va uni badiiy asarda aks ettirdi. Obrazli qilib aytganda, u ana shu kichik, ammo juda muhim bir epizodi bilan o'zbek adabiyoti tarixida ishchilar sinfi va uning revolyutsion faoliyati kabi ulkan bir binoning birinchi pishiqlik g'ishtini qo'ydi.

Muqimiy "Maskovchi boy ta'rifida" asarida shakllanayotgan milliy burjuaziyaning tipik vakili bo'lgan Hodixo'ja Eshonning salbiy obrazini yaratdi. Boshqa asarlaridagi kabi, bu satirasida ham, shoir hayotiylik va badiiylikka, jumladan, personajlar tilini individuallashtirishga katta ahamiyat berdi. Oqibatda shunday natijaga erishildiki, satiradagi har bir personaj jamiyatda tutgan o'rnini, milliy xususiyatlarga ko'ra o'z "tili"ga, o'z manerasiga ega. Bu hol shu personajlarning ichki dunyosini ochishda, ularning xarakterini belgilashda katta imkoniyatlar tug'diradi. Masalan, biz tahlil etgan epizoddagi "Har kuni bersang o'n so'm ham borilmaydi" va "So'kib: — net,— dedi, — kelma durrak! Pasho'l!" jummalari zavod egasining zulmi va adolatsizligidan ezilgan ishchi-mardikorlarning konkret vaziyatdagi ruhiy kayfiyatlarinigina emas, balki, ayni zamonda, umuman xo'jayinlariga bo'lgan salbiy munosabatlari, o'z faoliyatlarini esa to'g'ri, haqqoniy deb hisoblashlarini o'quvchiga yaqqolroq va ta'sirchan yetkazishda shoirning yutug'i kattadir. Muqimiyning har bir so'zni o'lchab, chertib o'z o'rnida ishlatishi mahoratiga bu misra yaqqol misol bo'la oladi. U ishlashdan bosh

tortgan, zavoddan bezgan va norozi ishchi-mardikorlarga mos — “o‘z so‘zlari”ni topa bilgan. Xo‘jayinga nisbatan ters pozitsiyaga o‘tib, dag‘allik qilishlari ham, yaxshi ma‘nodagi o‘jarlik, irodalilik va qat‘iyliklari ham tabiiy va hayotiy chiqqanidek, uni qaqoratlab “so‘kib” yuborishlari ham ishonarlidir.

Satiradagi ikkinchi guruh — xo‘jayinlarning “tili” ham juda puxta ishlangan. Shoirning zavod boshqaruvchisining hiylakorligini yaqqolroq fosh etish maqsadida uning nutqiga sizzsirab yolvorish ohangini singdirishi, shu maqsadda “pajolista” so‘zini qo‘llashi nihoyatda o‘rinli. Odatda do‘q qilish, urish-so‘kish yo‘llarini tutuvchi bu amaldor yuz bergan aniq vaziyat tufayli ishchi-mardikorlarga yalinishga, ularni shirin muomala bilan aldashga urinishga majbur bo‘ladi. Shoir, jumladan, ana shu birgina so‘zni joyida ishlatish bilan personaj xarakteridagi mug‘ombirlikka ravshanlik kiritadi, shu momentda uning ichki kechinmalarida tahlika, tashvish, shubha ustunligiga ishora etadi.

Bu asari orqali Muqimiy o‘z davridagi mehnat munosabatlari va kredit munosabatlarini tasvirlashga harakat qilgan. Bu asari orqali Muqimiy o‘z davrida iqtisodiy hayotga befarq bo‘lmagnaligini ko‘rish mumkin. Asardagi tasvirlardan shuni bilish mumkin-ki, Muqimiyning yetarlicha iqtisodiy bilimlari mavjud bo‘lgan. Chunki u biror asar yozar ekan, eng avval nima haqida yozmoqchi bo‘lsa uni chuqur o‘rgangan va tahlil qilgan. Tahlillari va real voqelikka asoslangan holda asarlar bunyod qilgan. Shuning uchun ham uning asarlari xalq ichida abadiy yashaydi. Muqimiy asarlarining o‘ziga xos tomoni shundaki, u o‘z asarlari orqali iqtisodiy qarashlarini va o‘zi yashab o‘tgan davr iqtisodiyotini ma‘lum obrazlar orqali tasvirlab o‘tgan. Bu esa keyinchalik jamiyatda iqtisodiyotning rivojlanishi va insonlarining iqtisodiy qarashlarining rivojlanishiga turtki bo‘ldi.

“VEKSEL” ASARIDA IQTISODIY QARASHLAR

Veksel nemischa “Wechsel” soʻzidan olingan boʻlib, “ayirboshlash” degan maʼnoni bildiradi. Veksel koʻrsatilgan muddatda muayyan miqdordagi pulni toʻlash majburiyati qayd etilgan qarzdorlik haqidagi rasmiy hujjat, qimmatli qogʻoz hisoblanadi. U universal toʻlov, kredit va hisob vositasi boʻlib, xalqaro savdoda toʻlov majburiyati, qisqa muddatli (6 oy) tijorat-kredit vositasi, banklararo uzoq muddatli munosabatlarni shakllantiruvchi vosita, banklardan ssuda olish uchun garov (shuningdek tijorat banki markaziy bankdan ssuda olishda beradigan garov) tarzida keng qoʻllaniladi. Vekselning asosan oddiy veksel (qarzdor tomonidan muayyan summani belgilangan muddatda qaytarish haqida qarz beruvchi oldidagi majburiyat), oʻtkazma veksel (qarz beruvchining qarzni vekselni taqdim etuvchiga yoki hujjatda koʻrsatilgan shaxsga toʻlash haqidagi buyrugʻi), xazina vekseli (oʻz xarajatlarini qoplash uchun davlat tomonidan chiqariladi), moliya vekseli (bir bank boshqa bankka qarz puli olish uchun beradi), tijorat vekseli (tovar egasiga garov tarzida beriladi) va boshqa turlari bor. Veksel hisob vositasi va ayirboshlash hujjati sifatida Yevropa mamlakatlarda XVII asrda shakllandi. XIX asrning oxiridan boshlab Turkistondagi xususiy tijorat banklari savdo-sotiqda Vekselni muomalasini keng yoʻlga qoʻygan¹². Sobiq Ittifoqda, shu jumladan Oʻzbekistonda veksel yangi iqtisodiy siyosat davrida (davlat hamda kooperativ korxonalar oʻrtasidagi munosabatlarda) ham ishlatilgan. 1930-1932 yillardagi kredit islohotida bevosita maqsadli bank orqali kreditlashga oʻtilishi bilan mamlakat ichida veksel muomalasi tugatilgan. Boshqa koʻpgina davlatlarda veksel muomalalari 1930 yilda. Jenevada qabul qilingan “Veksel

¹² Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. “V” harfi. 94-bet.

to'g'risida"gi konvensiyaga muvofiq olib boriladi¹³. Unda vekselning quyidagi majburiy unsurlari bo'lishi qat'iy belgilangan:

- ↓ veksel belgisi — "Veksel" yozuvi;
- ↓ vekselda ko'rsatilgan summani so'zsiz to'lash majburiyati;
- ↓ qarz to'lovchi va birinchi veksel egasining nomi;
- ↓ remitent nomi;
- ↓ to'lov muddati va joyi;
- ↓ veksel to'ldirilgan sana va manzil;
- ↓ veksel beruvchining imzosi.

Vekselni amal qilish muddatini cho'zish (Veksel prolongasiyasi) qonunga muvofiq yoki trassant va trassatning o'zaro kelishuvi asosida amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 2 sentyabrdagi "Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonuniga muvofiq 1994 yildan boshlab O'zbekistonda vekselar muomalaga kiritildi. Vekselar naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishning eng qulay vositasi sifatida korxonalar va tashkilotlarda keng qo'llaniladi.

VEKSEL

(Zavqiy g'azaliga muxammas)

*Mastur qolmag'aykim: so'zning yo'g'oni chiqdi,
Oltiriqliklari ham vekselni koni chiqdi.*

*Zavodni bitkazolmay Eshonni joni chiqdi,
Afsus, ey xaloyiq, ishlar yomoni chiqdi,
Oxir zamona ma'lum bo'ldi, pishoni chiqdi.*

*Har ishki xalqimizg'a hokimlar etsa farmon,
Qilmay iloji yo'qtur dushvoru xohi oson,
Nuqra-kumushlaridin boylar xijil, pushaymon,
Yuz dod qilmasunmu bechorai musulmon,
Har tangada miridin yaqqol ziyoni chiqdi.*

*Band o'ldi oldi-sotdi, fuqaroingni bil, deb
Pullar jarimasini qilsang ekan, bihil, deb.
Bozoru bay ocholmay qishlog'u shahr sil, deb*

¹³ <http://www.davlatbanki.uz>

*Arz etdilar xaloyiq hokimga: hukm qil, deb,
Qirq kunda uch miridin buyruq degoni chiqdi.*

*Diqqat hama sotolmay, yo bir nima olurg'a,
Qassob yetdi o'zni go'sht o'rniga tilurg'a,
Solgan quloqlarini el ran nedur bilurg'a,
Bozor ahli, hayron savdo-sotiq qilurg'a,
So'yi samoga yig'lab kosib fig'oni chiqdi.*

*Xalqeki kambag'aldur go'yoki g'altak o'ldi.
Ulganni ustiga ham bir necha kaltak o'ldi,
Bu voqia, Muqimiy, har yerda dastak o'ldi, -
Pul-labba, narx-qiymat ustiga po'stak o'ldi,
Po'stak (beliga) bog'lab Zavqiy bayoni chiqdi.*

Veksel Turkistonga ayni Muqimiy yashab o'tgan davrda kirib keladi. Ma'lum-ki, har bir xalq uchun yangi kirib kelgan narsaga ko'nikishi va undan foydalanishni o'rganishda ma'lum davr talab etiladi. Bu narsa to aholi ongiga singib ketmagunicha undan foydalanishda turli xil muammo va kamchiliklar paydo bo'lib turadi. Shu jihatdan olib qaraganda Veksel Turkiston hududlariga Muqimiy yashab o'tgan davrlarda endi kirib kela boshlagan. Shuning uchun buni amaliyotda qo'llashda turli muammo va kamchiliklar yuzaga kelgan. Shundan kelib chiqib qolgan holda Muqimiy "Veksel" asarini yozadi. Muqimiy bu asarni Zavqiy g'azaliga muxammas sifatida yozadi. Unda kapitalistik munosabatlarning: doimiy yo'ldoshi — krizis haqida so'z boradi. Agar Hodixo'ja Eshon misolida sanoatdagi raqobat, "sinish"lar ko'rsatilgan bo'lsa, bu asarda paxtachilikdagi aynan hodisa qalamga olinadi. Qishloq xo'jaligida asosan eski feodal munosabatlar hukmron bo'lib qolavergan bo'lsa-da, ba'zi sohalarda, xususan paxtachilikda, ayrim jonlanishlar 90-yillarga kelib ko'rina boshlaydi. Sanoatning paxtaga bo'lgan talabining osha borishiga muvofiq holda paxtachilikning rivojlanishidan to'la manfaatdor edi. Bu yillarga kelib mahalliy paxta navlari o'rniga yangi navlar, masalan, "amirkon paxta" ekila boshladi. Mahalliy savdogar va milliy

burjuaziya bu jonlanishdan foydalanib, paxtakor dehqon ommasini qattiq eksplutatsiya qilish evaziga katta daromadlar ola boshladi. Ammo, ma'lumki, burjua jamiyatida har qanday jonlanish, o'z navbatida, tushkunlik, krizis bilan almashinib turadi. Qishloq xo'jaligida ham xuddi veksel bo'yicha qarz olgan, ammo zavodini bitkazolmay "singan" Eshon— o'sha ma'lum Hodixo'janing "joni chiqqan"ligi haqida so'z ketadi:

Mastur qolmagaykim, so'zning yo'g'oni chiqdi,

Oltiariqlari ham veksilni koni chiqdi,

Zovutni bitkazolmay Eshonni joni chiqdi ...

Ammo, Zavqiy g'azalining bosh mavzu veksel hujjatlari bo'lmagan (unda biror imo-ishorani ham, hatto bu so'zni ham uchratmaymiz), va demak (taxmis bog'lash prinsiplariga rioya qilingani holda), Muqimiy taxmisining ham asosiy mazmuni batamom boshqadir. Zavqiy g'azalida ham, Muqimiyning unga bog'lagan taxmisida ham Farg'ona iqtisodiy hayotida katta voqea bo'lgan pul islohoti va uning oqibatlarini tasvir etiladi. Shunga ko'ra, noshirlar tomonidan asarga berilgan nomni o'zgartirish, muxammas mazmuniga to'la muvofiq tushadigan yangi sarlavha qo'yish zarur ko'rinadi.

Gap shundaki, Qo'qon xonligini uzil-kesil bo'ysundirib, siyosiy va iqtisodiy jihatdan o'z mavqeini mustahkamlab olgan chorizm 90-yillarda bu yerda pul islohotini o'tkazadi. Turkiston bilan aloqador bo'lgan metropoliya kapitalistlari manfaatlarini ko'zlab ko'rilgan bu siyosiy-iqtisodiy aktga muvofiq, Qo'qon xonligida zarb etilgan kumush tanga pulning qimmatini 25 foizga kamaytiriladi. Ana shu ijtimoiy voqeani satirik planda tasvirlovchi Zavqiy g'azaliga Muqimiy taxmis bog'lab, g'oyaviy jihatdan uni chuqurlashtirib, tanqidiy fosh

etish ruhini keskinlashtirgan. Zavqiy o'z g'azalida pul islohotining mag'zini quyidagicha qisqa va aniq belgilaydi:

Har tangada miridin yaqqolziyoni chiqdi.

Muqimiy tomonidan qo'shilgan mana bu izohlovchi misralar esa asarda ran asosan pul islohoti haqida borayotganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi:

To o'tti Rusiyog'a Farg'onaning xiroji,

Qoldi rivoj olmay Ho'qandi zarb royji.

Satirik shoirlar bu mavzuga qalam urar ekan, unga xalq manfaatlarini nuqta nazaridan yondashadilar, ularni pul islohotining, avvalo, mehnatkashlar boshiga yangi kulfatlar keltirganligi tashvishga soladi. Bu mavzu Muqimiy uchun, birinchi navbatda, zamonadagi adolatsizlik va zo'rvonlikni, oddiy xalq ommasining bu tuzumda batamom huquqsiz ekanligini yana bir bor baralla aytish vositasi ham bo'lgan. Shu ma'noda shoirning mana bu misralari ayniqsa xarakterlidir:

Har ishki, xalqimizg'a hokimlar etsa farmon,

Qilmay iloji yo'qtur, dushvoru xohi oson!

Bu misralar o'sha davrdagi hukmron ijtimoiy tartib- qoidalarga, tuzumga qarata aytilgan kuchli aybnoma kabi jaranglaydi. Muqimiyning bu satirik muxammasi voqeani bayon etish tartibi, vaznining yengilligi, tilining soddaligi, uslubning ravon hamda qofiyalarning pishiqligi, serma'noligi jihatidan ham ajralib turadi. Muqimiy ijtimoiy-iqtisodiy hayotda jamiyatning har bir a'zosi manfaatlariga tegishli bu katta voqeani xalqchilik tomonidan tasvirlar ekan, nihoyatda aniqlikka erishadi. Bunda shoirga xalq iboralari, maqol-matallari, jonli so'zlashuv tilidagi tayyor birikmalar juda qo'l keladi, ular misralar mazmunini keng ochib taxmisning umumiy satirik yo'nalishining yuzaga chiqishida katta rol o'ynaydi.

Muqimiy asarlaridan na'munalar

Satiralar

HAPALAK QISHLOG'I TO'G'RISIDA¹⁴

(Mahmur g'azaliga muxammas)

*Ko'rdi sandek shahi odilni na insu na malak,
Arraning zulmidin emin hama bog'u chakalak,
Yangi oy ko'ziga xasmingni oturg'a kamalak,
Ey jahondori zafar kavkabai davri falak,
Eshiting qissai qishlog'i xarobi Hapalak.*

*Gajdumu ofiyu biy, o'tlasa charrandalari,
Bir gala mo'ru malax, bo'riyu darrandalari,
Uldurur chaqsa mabodo kana, gazandalari,
Turfa qishloq, jin urgan oni parrandalari,
Tovug'i— ignachiyu, o'rdagu g'ozi — kapalak.*

*Chug'zi vayrona teshik, uylari so'roxi kamar,
G'iji-bij tulkiyu kirpitikonu echkiemar,
Utga qo'shniga chiqib, bir kechasi yo'lda tunar,
Tepaga chiqsa kishi, undayu munda ko'rinar:
Bir kapa, ikki kapa, uch olochiq to'rt katalak,*

*Chopishur yantog' o'tun mardu zan issiqda kuyub,
Yer zag'ora nonini, topsa otin qand qo'yub,
Jazi yo'q sho'rva kadu yeydugan oshida suyub,
Ajiriq ildizin mayda kelilarda tuyub,
Qaynatib, kunda ichib, otini derlar sumalak.*

*Otlari log'aru qoqiyu xarobiyu xarish,
Rahm qilmay minadur, ikki qadam javr minish,
Ochilur og'zi desangizda vuzu g'o'sl qilish,
Cho'l, yo'q qatrai suv, katta-kichik, yozu qish,
Qo'lini qumga yuvib (ortiga) surtar guvalak,*

*Ko'rpacha tagda qomish, boshlarida bolish uvot,
Naru moda aralash, bilmas alar aybu uyot,
Soqovu gung so'fi, yo'qtur imomida savod,
Masjidi yerto'la, bir eski qorong'i zulumot,
Ko'r qilur ko'zga urub kirsu kishi ko'rshapalak.*

*Ko'chti xalqi yopinib ko'hna, uvoda to'nini,
Charxdin o'tkarishib ohu fig'onu unini,
Solmasun dushmana ham boshiga kelgan kunini,
Kecha nogah eshitib shuhrati tillo pulini,
Hapalak qo'rqishidin uchti misoli kapalak.*

¹⁴ Muqimiy. Asarlar. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

*Bo'lsa ul xisravi Jam joh karamdin ne ajab,
Fuqaro holidin ogoh, karamdin ne ajab,
Ham Muqimin so'rasa, goh karamdin ne ajab,
Kecha Maxmuri uchun shoh karamdin ne ajab,
Hapalak yurtig'a tushgan pul agarchi lak-lak.*

SAYLOV¹⁵

*Qachon kim bo'ldi hokim amri birlan ibtido saylov,
Amaldor ahli boshig'a bo'lib keldi balo saylov.*

*Teraklar bargidek titrab, jamii qozi — mingboshi
Degoylarkim: "yuzini teskari qil, ey xudo, saylov".*

*Sochib qarzi-qavola, pul ko'torib, istayub mansab,
Bo'lolmay ko'p kishini sindirub, qildu gado saylov.*

*Agar ming xatmi qur'on etsalar, qo'ylar so'yub arzir,
Ulumdin qoldi qolganlar, bo'lib erdi vabo saylov.*

*Olurg'a pora ellikboshilar mingboshi — qozidin,
Ijobat bo'ldi — bo'ldi aylar erdilar duo saylov.*

*Taloshi joh aylab, ot chopib, olmay dame orom,
Musulmonlarni rangin ayladi chun kahrabo saylov.*

*Muqimiy, og'ridi boshlar xaloyiq guftu-go'yidin,
Shahar tinchib qolurdi bo'lsa-chi emdi ado saylov.*

ASRORQUL¹⁶

*Sadqai odam ket, yuz hayfsan, Asrorqul,
Zahr ichkan, kiyganning bo'lsun kafan, Asrorqul.*

*Qayda kim borsang chekib, eldmi uqubatlari mudom,
Bo'yningga har yerda solsunlar rasan, Asrorqul.*

*Aksari umri o'tub (...) yeb to'ymagan,
Singdirilmay erta kech urgan hasai, Asrorqul,*

*Yangi Qo'rg'ondin kelur xirmonga non qo'rgan, magar,
Xurjunida po'shqati zogu zag'am, Asrorqul.*

*Egnida oq joma-yu dastorlar zohir vale,
Qop-qaro botinlari degi cho'yan, Asrorqul.*

*Bor ekan deb kelmasun, odam gado deb bir umr,
Ustidan darvozasini qulflagan, Asrorqul.*

¹⁵ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

¹⁶ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

*Sallai xarroti-yu, ust-boshlari nav'i siliq,
 Yuzni sovunlab, o'zini sirlagan, Asrorsul.*

*Hayf Mahdumxonki, bo'lmish ulfati qishloqda,
 Badnamo, badbo'ysan, sassig' suxan Asrorqul...*

*Kattaliqlar nomunosib sanga, san kimsan o'zing,
 Ulganing yaxshi bo'lub erding qachon, Asrorqul...*

*Manqasi burnidii oqqoi turfa iflosu palid,
 Osh yesa besh panjasi ham dar dahan, Asrorqul.*

*Pand erur sanga — Muqimiy — ushbu so'z hajv aylasam,
 Bosh olib ketsaig kerak bu shahrdan, Asrorqul.*

VEKSEL¹⁷

(Zavqiy g'azaliga muxammas)

*Mastur qolmag'aykim: so'zning yo'g'oni chiqdi,
 Oltiariqliklari ham vekselni koni chiqdi.
 Zavodni bitkazolmay Eshonni joni chiqdi,
 Afsus, ey xaloyiq, ishlar yomoni chiqdi,
 Oxir zamona ma'lum bo'ldi, pishoni chiqdi.*

*Har ishki xalqimizg'a hokimlar etsa farmon,
 Qilmay iloji yo'qtur dushvoru xohi oson,
 Nuqra-kumushlaridin boylar xijil, pushaymon,
 Yuz dod qilmasunmu bechorai musulmon,
 Har tangada miridin yaqqol ziyoni chiqdi.*

*Band o'ldi oldi-sotdi, fuqaroingni bil, deb
 Pullar jarimasini qilsang ekan, bihil, deb.
 Bozoru bay ocholmay qishlog'u shahr sil, deb
 Arz etdilar xaloyiq hokimga: hukm qil, deb,
 Qirq kunda uch miridin buyruq degoni chiqdi.*

*Diqqat hama sotolmay, yo bir nima olurg'a,
 Qassob yetdi o'zni go'sht o'rniga tilurg'a,
 Solgan quloqlarini el ran nedur bilurg'a,
 Bozor ahli, hayron savdo-sotiq qilurg'a,
 So'yi samoga yig'lab kosib fig'oni chiqdi.*

*Xalqeki kambag'aldur go'yoki g'altak o'ldi.
 Ulganni ustiga ham bir necha kaltak o'ldi,
 Bu voqia, Muqimiy, har yerda dastak o'ldi, -
 Pul-labba, narx-qiymat ustiga po'stak o'ldi,
 Po'stak (beliga) bog'lab Zavqiy bayoni chiqdi.*

¹⁷ Muqimiy. Asarlar. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

Yumorlar

TA'RIFI PECH¹⁸

*Sovuq qayda ekan oromi jon, pech,
Degaykim ba'zi nodonlar: yomon pech.
Eshikdin qaltirab kelsang isitgay,
Ki mushfiq volidangdin mehribon, pech.
Sovuq dushman bo'lib ursa shaboxun,
Qilurga dafi ul sohibqiron, pech.
Zimiston faslida qursang uyingga,
Huzuri dil, chu bog'u bo'ston, pech.
Chu tortib kelsa lashkar qoru boron,
Uzi tanho qochurgay qahramoi pech.
Kelur na sandali to'gri, na gulxan,
Chiqorg'onin, Mukim, etkay omon, pech.*

DEVONAMEN¹⁹

*Do'stlar, bechora, qashshoq kambag'al devonamen,
Nay cholib, har yerda o'quyman g'azal, devonamen.
Beqanoatliq gado qildi, darnig'o, noiloj,
Bandalig' shartida, lekin beamal devonamen.
Salla, oq to'nlar ko'rub, soxtimni inkor aylamang,
Bo'lmasam hamkim asl devona, kal devonamen.
Xayr etinglar bir tnyiidin kechasi degjo'sh etay,
Odatim shul: osh yemay yotsam kasal devonamen.
G'o'dayib turman beringlar bir faqir, xoh bir miri
Asr qichqirg'on xurusdek, bemahal devonamen.
Xira shilqimliqqa ham yo'qdur o'zumning toqatim.
Zardalikmen garchiki dunu dag'al dsvonamen.
Mardikor ish qil, ayoq-qo'ling butun naychi demang,
Nay ag'ar chalsam bajomei, ishg'a shal devonamen.*

¹⁸ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

¹⁹ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

G'AZALI BEK²⁰

*Bilma, yurgan harzako' bir non gado devona men,
Beklardnn zotimu aslnm bajo dsvoiamen.*

*Kulma o'ruscha libosimni ko'rub, begona deb,
Yetmish ikki firqa birlan oshno devonamen.*

*Ahli rasta ilgari kasbim ifakchilik edi,
Naylayin shul bo'lsa taqdiri xudo devonamen.*

*Aylanib boshim adam iqlimidin sha.hri vujud,
Qildim avval ibtidoyu intiho devonamen.*

*Zohirimni ko'rushib jinni gumon qilmang meni,
Sabr qilgan ham qazosig'a rizo devonamen.*

*Ertadin oqshomg'acha har ko'chadin yuz aylanib,
Misli sargardon quyun tom u sabo devonamen.*

*Itimos ettim, Muqimiy, baytu kildi menga ham,
Garchikim panj jonmanu benavo devonamen.*

BU OTINGIZ²¹

*Ey afandi, saxt beraftor –ekan, bu otingiz,
Turfa, lekin dog'uli, ayyor ekan bu otingiz.*

*Gar sinab bir qamchi ursangiz mug'ambir g'ash yoqib,
Xodimi qilgan kibi uxlor ekan bu otingiz.*

*Yelig'a qo'ysang giru bog'lab tegirmon tosh ila,
Bir qadam yurmay durust qolor ekan bu otingiz.*

*Urndan turmay yotib yer otingiz yemu xashak,
Yetmay oxurga boshi nochor ekan bu otingiz.*

*Ko'z ocholmaydur finak borib, magar kayfi baland,
Ichkani suv o'rnig'a ko'knor ekan bu otingiz.*

*Suratini ko'rgan albatta gumon aylab degay:
"Zo'r uloqchi, poygachi, tulfor ekan bu otingiz".*

²⁰ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

²¹ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

*Sizga jon hojat emas, loyiq ekan bu dabba ot,
Bobi keti kattii attor ekan bu otingiz.*

*Ot qo'yib sotmish, Muqimiy, otini jalloblar,
Bo'lmasa bir eshshaki tayyor ekan bu otingiz.*

OTIM²²

*Bu padar la'nat harom o'lgur otim,
Har qachon kim man minar bo'lsam kasal.*

*Zarra kelmas o'zig'a boqqan bilan,
Yemig'a qo'shib berib qandu asal.*

*Me'dasi tobora sust, o'lg'ay zaif,
Silmu bilmaymanki log'ar kambag'al.*

*Yetsa o'rnidan turolmas notavon,
Qilmasam qo'yib pishang birlan shatal.*

*Yo'q tabib kim, yugurib boqtirmadim,
Tortsaydi, ertaroq koshki ajal.*

*Ketidin durbin qo'yub boqsang agar,
Ushu Uchqo'rg'on ko'ringay to Azal.*

*To'g'risida bo'lmasun otu ulov,
Xo'ja xondek hech kasi sham'ulqamal.*

*El aro afsonalar qildi mani,
Har tarafdin chiqdi ming baytu g'azal.*

*Yetmagaymankim, piyon bozorig'a,
Ertadin to kechg'acha qilsam jadal.*

²² Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

Boshqa asarlari

Ey, Yori Jonim²³

*Oshiq bo'libman, ey yori jonim,
Vaslingni izlab, yo'qdur majolim.*

*Bir yo'qlamaysan kuygan qulingni,
Ko'zlari jallof, nozik niholim.*

*Rahm ayla manga, ey bag'ri qattiq,
Diydam to'la qon, ey sho'xi zolim.*

*Lab tashnalarga ayla nazora,
Qaddi chu shamshod qoshi hilolim.*

*Olding ko'ngulni bir-ikki so'zlab,
Devona bo'ldim, to'ti maqolim.*

*Har dam kuyarman, yodimga tushsang,
Bir ko'rmaguncha yo'qdur majolim.*

*Necha zamondur, ko'zdin nihondur,
Oshiq Muqimiy, ey xasta holim.*

Kim Desun²⁴

*Ul tag'ofulpehag'a holi xarobim kim desun?
Hajrida murtdog' meni ko'rgan azobim, kim desun?*

*Kunduzi bir yerda bir dam olmay oromu qaror,
Lahzae yo'q kechalar ko'zlarda xobim, kim desun?*

*O'z ko'mochig'a, masalkim, tortadur kul har kishi,
Bas, kuyub ishqida chekkan iztirobim, kim desun?*

*Kuymagan bo'lsa birov mehru muhabbat o'tig'a,
Sham'dek to subh o'rtab tabu tobim, kim desun?*

*Hamnishindurlar ulug'larga xushomadgo'ylar,
Yo'lida jononimi xayru savobim kim desun?*

*Gar qilich boshimg'a ham kelsa, degayman rostin,
So'zki haq bo'lsa, savolim'ga javobim, kim desun?*

*Do'stlar, so'rsang g'izosidin Muqimiy, erta-kech,
Qon sharob ichsam, jigarlardur kabobim, kim desun?*

²³ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

²⁴ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

Zulm ila Qahru G'azab²⁵

*Zulm ila qahru g'azab izhor qilmoq shunchalar,
Oshiqi bechoraga ozor qilmoq shunchalar.*

*Gul debon sevgon kishining ko'kragiga nish urib,
Xasta-yu ma'yus etib, afgor qilmoq shunchalar.*

*To'tiyi shirinsuxan ag'yorlarning bazmida,
Bizga kelganda gapirmay, zor qilmoq shunchalar.*

*Sizga kim aydi: muhabbat ahlini qil ihtisob,
Qo'rqutib o'y aybiga iqror qilmoq shunchalar.*

*Garchi kelsa, eski to'n, bizdek duogo'yi faqir,
Kambag'alning xirqasidan or qilmoq shunchalar.*

*Har balo-yu, jabr kelsa, yonmagay hargiz, Muqim,
Oshiq ahlini urubon xor qilmoq shunchalar.*

Toleim²⁶

*Ohkim, afsus, emas har ishda rahbar toleim,
Vojgundur, imtihon qildimki, aksar toleim.*

*Yuz tarafdin yetkurub gardi kudurat, zangi g'am,
Aylagay oinayi tab'im mukaddar toleim.*

*Har necha qilsam tavallo — zori qilmas, iltifot,
Ro'yigardon teskari, tobora badtar toleim.*

*Ro'zgorim tiyra, iqbolim zabun, baxtim qaro,
Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar toleim?*

*Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,
Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.*

²⁵ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

²⁶ Muqimiy. *Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.

XULOSA

Muhammad Aminxo'ja Muqimiy O'zbek adabiyotining shaklanishiga o'zining katta hissani qo'shgan buyuk adiblardan biridir. U adabiyotda yangi janr, ya'ni "Sayohatnoma" janriga asos solgan. Muhammad Aminxo'ja — Muqimiy lirik shoir va zabardast hajvchi sifatida XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlaridagi o'zbek milliy adabiyotining eng yirik namoyandasi sifatida dong taratdi. Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlakasiga aylantirilgan sharoitda qalam tebratgan Muhammad Aminxo'ja ijodi chin ma'noda xalqchildir. U ezilgan mehnatkash omma, bechora kosibu hunarmandlar va xonavayron qishloq dehqonlarining otashin kuychisi bo'lib maydonga chiqdi. Mustamlaka tuzumidagi adolatsizlik va zo'rvonlikni, joriy tartib-qoidalarni xalqona uslubda ayovsiz qoralagan shoir o'lkamiz istiqboliga ishonch bilan qaradi. Uning asarlarida insoniy ishq-muhabbat ulug'landi, iymon-e'tiqod, halollik, saxiylik, pokdomonlik, elparvarlik, do'stlik, ona tabiat go'zalliklaridan zavqlanish, visol onlarining lazzatlari va hijron azob-uqubatlari ishonarli lavhalarda juda ta'sirchan ifodalandi.

Muqimiy qoldirgan adabiy merosning katta bir qismini jozibador g'azallar, jo'shqin va sho'x murabba'lar, dilkash muxammaslar tashkil etadi. Shoir lirikasini ham g'oyaviy, ham badiiy kamolotga erishuvida xalq og'zaki ijodi bilan bir qatorda ko'p asrlik she'riyatimizning, xususan, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Amiriy kabi shoirlarning ijodi samarali ta'sir qildi. Muqimiy o'z lirikasida chin sevgini, sadoqat va vafodorlikni, insonni ko'rkamlashtiruvchi, uni ma'naviy go'zal etuvchi fazilatlarini ulug'ladi, bevafoqlik, subutsizlik, inson sha'niga dog' tushiruvchi xislatlarni qoraladi.

Muqimiy g'azal, murabba' va muxammaslarining yetakchi obrazi — lirik kahramon, avvalo, burch, vafo va sadoqat haqidagi ilg'or tushunchalarga ega bo'lgan sofdil, ma'naviy barkamol va ruhan boy shaxs sifatida gavdalanadi. U shoirga zamondosh aniq tarixiy shaxs, mustamlaka zulmi va zo'ravonlik hukmron bo'lgan davr farzandi, mehnatkash xalq vakili, uning na molu dunyosi, na amalu mansabi bor. U raqibu ag'yorlar tazyiqini, falak jabrini, charx zo'ravonligini o'zida doimo his etib, ruhan azoblanadi.

Muqimiy lirik shoir sifatida qanchalik mashhur bo'lgan bo'lsa, kuchli satirik sifatida ham xalq orasida shunchalik katta shuhrat qozongan. Shoir bu tur asarlari uchun mavzu va timsollarni o'sha hayotdan olib, o'ziga yaxshi tanish voqea-hodisalarni tanqidiy tahlil etdi, o'sha davr ruhidan oziqlandi. Mashhur "Tanobchilar" satirasining yaratilishida Navoiy merosidan bahramand bo'lgan. Nihoyatda o'tkir "Hapalak qishlog'i haqida" hajviy muxammasi esa Maxmurning g'azaliga taxmisdir. Lekin, Muqimiy hajviyoti uchun "xom ashyoni", avvalo chorizm o'rnatgan mustamlakachilik tartibi, hukmron adolatsizlik va zo'rovonlik, inson haq-huquqining toptalishi, chor va mahalliy amaldorlarning o'zboshimchaligi va shafqatsizligi, aldamchilik va axloqiy tubanliklar berdi. Mehnatkash omma, hunarmandlarning og'ir iqtisodiy ahvoli, mustamlaka zulmi ostidagi shahar-qishloqlarning vayronaga aylanishi, nochor shaxs taqdiri Muqimiy hajviyotida yetakchi o'rinni egallaydi.

Jabrlanuvchi oddiy dehqon tilidan yozilgan "Tanobchilar" hajviyasida esa mavjud tuzumdagi ijtimoiy adolatsizlik, chor ma'murlar va mahalliy amaldorlarning o'zboshimchaliklari va zo'ravonliklari, mustamlaka sharoitida soliq solish va undirib olish kabi hayotiy lavhalarda tarixan haqqoniy tasvirlangan.

Burjua saylov sistemasining fosh etilishi kabi sof ijtimoiy-siyosiy mavzuni ham Muqimiy birinchi bo'lib adabiyotimiz tarixiga olib kirdi. Bugina emas, masalaning mohiyatini chuqur anglagan shoir uning birinchi hajviy tahlilini berdi, mustamlakachi chor ma'murlari nazorati ostida o'tadigan "saylov"larning batamom qalbaki ekanligini ochib tashladi. Muqimiyning "Saylov" hajviyasi adabiyotimizda bu mavzuning keyinchalik yanada chuqur va keskin tanqidiy ruhda ishlanishiga mustahkam zamin bo'ldi.

Shoir merosidagi "Veksel", "Dar mazammati zamona", "Urug'", "Lyaxtin", "Dodxohim", "Asrorqul", "To'y" kabi hajviyalar muallifning zamonadagi jiddiy ijtimoiy mavzularni tanqidiy ruhda tahlil etish masalasiga katta e'tibor berganligini tasdiqlaydi.

XIX asr oxirlari va XX asr boshlari milliy adabiyotimizda yumoristik yo'nalishning rivojlanishida ham Muqimiyning ijodiy faoliyati juda katta bo'ldi. Shoir qo'lida kulgi qo'pol qahqaha yoki shunchaki xushchaqchaqlik, bachkana mutoyiba emas, balki, hayotdagi qoloq, taraqqiyotga to'siq g'ovlarni, shaxslar ongi va tabiatidagi ojizlik va salbiy belgilarni, xunuk fe'l-atvor va o'rinsiz xatti-harakatlarni qoralash, tanbeh berish, ogohlantirish vazifasini o'tagan.

Muqimiyning to'rt qismdan iborat "Sayohatnoma" asari muallifning safar hisoboti yoki tor shaxsiy kechinmalari majmuasi bo'lib qolmagan, aksincha, u o'sha mustamlaka tuzumi va ijtimoiy hayotning qator muhim muammolarini tanqidiy nazar bilan tahlil etuvchi badiiy asardir.

Xalqchil shoir o'sha mustamlaka tuzum ustidan: "Dunyo qurulg'on dor ekan!"—deya keskin hukm chiqardi. Bu bilan birga muallifning vatanparvarlik tuyg'ulari, ona yurtiga sadoqat va iftixor hislari aniq sezilib turadi.

Muqimiy asarlari orqali shuni bilish mumkin-ki, Muqimiy o'z davrida iqtisodiyotni yaxshi tushingan va jamiyatdagi iqtisodiy o'zgarishlariga o'zining asarlari orqali munosabat bildirib kelgan. Muqimiy iqtisodiy qarashlarining she'rga solib bayon etgan kam sonli shoirlardan biridir. Masalan, uning "Tanobchilar" asariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, u bu asar orqali o'z davrning soliq tizimi haqida fikr bildiradi. Bundan u soliq tizimida mavjud bo'lgan kamchiliklar va ularni jamiyat hayotiga qay darajada ta'sir qilayotganligini tasvirlab o'tgan. Bundan tashqari u adabiyotda "Sayohatnoma" yo'nalishiga asos soladi. U o'zining "Sayohatnoma"larida o'zi tashrif buyurgan hududlar iqtisodiy-ijtimoiy hayoti va aholi farovonligi qay darajada ekanligini yoritib bergan. Muqimiy davrida mavjud bo'lgan kredit va menat munosabatlarini "Maskovchi boy ta'rifida" asari orqali bilib olish mumkin. Asarda bir korxonaning "bankrot" bo'lishi, buning natijasida bank bu korxonaga kredit bermay qo'ygan, ishchilari ish tashlash qilganliklari haqidagi voqeani tasvirlaydi. Shuning Muqimiyning iqtisodiyotga bag'ishlangan yana bir asari bu "Veksel" asari hisoblanadi. Bu asar orqali Muqimiy Vekselning Turkiston o'lkasiga kirib kelganining dastlabki yillarida u bilan sodir bo'lgan muammo va kamchiliklarni, buning natijasida bozorlar holatini tasvirlaydi. Ayniqsa bu asarni pul islohatlariga bog'lash mumkin.

Yuqorida sanab o'tgan iqtisodiy kategoriyalar bugungi kunda global iqtisodiyoning asosiy kategoriyalari sifatida namoyon bo'ladi. Aytish mumkin-ki, O'zbek adabiyotida Muqimiychalik o'z asarlarida iqtisodiy qarashlarini tasvirlay olgan shoir va yozuvchilar ko'p emas. Bu kabi asarlari orqali shu ma'lum bo'ladi-ki, Muqimiy o'z davrida Iqtisodiyotdan yetarli darajada xabardor bo'lgan va unga o'z xissasini qo'sha olgan. Muqimiyini iqtisodchi-shoir sifatida ham atash

mumkin. Chunki u o'z asarlarida davrning iqtisodiy holatini va iqtisodiy tizimni yaqqol, xalqqa tushinarli holda tasvirlay oldi. Muqimiy o'z asarlari bilan xalqning dardini olib chiqa oldi va xalqning qalbidan doim joy ola oldi. Bundan tashqari u o'z asarlari orqali amaldorlarning o'z mansablarini suis'temol qilayotganligini va korrupsion holatlarni qoralab chiqadi. Bu kabi harakatlari bilan Muqimiy jamiyatda turli illatlarning oldini olishga va jamiyatning rivojlanishga o'z hissasini qo'sha oldi. Mazmunan iqtisodiyotga aloqador asarlari asosida shu davrda shakllangan iqtisodiy tizim va uning ishlash mexanizmi haqida to'liq ma'lumot olish mumkin. Bu kabi asarlarida u iqtisodiy tizim holatini to'liq real holatini va uning aholi turmush darajasiga ta'sirini yoritgan. U o'z davrida mavjud bo'lgan deyarli barcha iqtisodiy kategoriyalarni o'z asarida keltira olgan. Xatto u asarlari orqali ma'lum iqtisodiy qonuniyatlarni amaliyotga noto'g'ri qo'llanilayotganligini mahalliy amaldorlarga tushintirishga harakat qilgan. Bu kabi iqtisodiy qonuniyatlarni no'g'riligi tufayli, xalq turli qiyinchiliklarga dush kelayotganligini ko'rsatib o'tadi.

Umuman olib qaraganda Muqimiy asarlarida o'zining iqtisodiy qarashlarini keltirib o'tadi. Bu bilan Muqimiyning nafaqat adabiyotda balkim O'zbekiston iqtisodiyotning tarixiy shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan asarlar yoza olgan. Shundan kelib chiqqan holda bugungi kunda Muqimiyning hayoti va ijodini o'rganish, uni keng omma orasiga ayniqsa iqtisodchi kadrlarga orasiga yoyish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa uning hayot yo'lidan iqtisodchi va rahbar kadrlar o'rnak olsa bo'ladi va asarlari orqali esa juda ko'plab iqtisodiyotga doir ma'lumotlarni olish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Adiblar xiyobonining ochilish marosimidagi nutqidan. 2020 yil 20 may. <https://president.uz/oz/lists/view/3578>
2. <https://president.uz/oz/lists/view/3578>
3. <https://www.muqimiymerosi.uz/>
4. O'zbekiston arboblari veb-sayti ma'lumotlari <https://arboblar.uz/uz/people/mukimi>
5. Abdullatif Turdialiev "Xalqning rostgo'y shoiri". Xurshid Davron kutubxonasi. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/umid-bekmuhammad-muhtojlikdagi-muqimiy.html>
6. Abdurashid Abdug'afurov. *Muqimiy*. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/muqimiy-1850-1903/>
7. *Muqimiy. Asarlar*. T.:G'ofur G'ulom. 1974.
8. Ochilov E. "O'zbek xalqining mo'tabar shoiri/ Muqimiy. Ko'nglum sandadur". Toshkent,. 2009.
9. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. "T" harfi.
10. <http://ab.ygk.uz/node/61>
11. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. "V" harfi.
12. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-v/veksel-uz/>
13. "Muqimiy shariyati: matn tarixi, tahriri va talqini". Monografiy. – Toshkent: Muharrir, 2019.
14. Biz bilmagan Muqimiy. (Yangi aniqlangan asarlar to'plami). – Toshkent: Muharrir, 2019.
15. Pardaev Q. Muqimiyning yangi muxammaslari tahlili // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2015. – № 12. – B. 42-43.

16.Pardaev Q. Muqimiyning uch hajviyasi // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2015. – № 2. – B. 3-7.

17.Pardaev Q. Muqimiy asarlarida zamon ruhi // O‘zbekiston matbuoti. – Toshkent, 2017. – № 2. – B. 36-37.

18.Muqimiy she'riyati matnida «g‘oyaviy tahrir» masalasi // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2018. – № 1. – B. 88-97.

19.Pardaev K. Mukimi’s source of lyrics and comparative analysis // International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume:8 | Issue: 10|. – Macedonia, October, 2019. – p. 78-85. (Impact factor ICV: 6.88).

20.Pardayev Q. Muqimiy lirik asarlarining matniy-qiyosiy tahlili // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2019. – № 1. – B. 42-60. Pardaev Q. Muqimiy she'riyati matnida «g‘oyaviy tahrir» masalasi // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2018. – № 1. – B. 88-97.

21.Pardaev K. Mukumiy’s histories // International Journal of Research (IJR), Vol-06, Issue-04 April 2019. – p. 75-80. ISSN:2348-6848. (With Impact Factor 5.60).

Maxmudov Nosir Maxmudovich

Avazov Nuriddin

MUQIMIYNING IQTISODIY QARASHLARI

Ilmiy risola

“IQTISODIYOT” – 2021

Muharrir:

Yaxshiyev H.T.

Musahhih va Sahifalovchi:

Matxo‘jayev A.O.

Litsenziya №10-4286 14.02.2019й. Terishga berildi 18.08.2021y.

Bosishga ruxsat etildi 13.09.2021. Qog‘oz bichimi 60x84 1/16.

“Bookman Style” garnitura. Rangli raqamli bosma usuli.

Shartli bosma tabog‘i 3,5. Adadi 100 nusxa.

Bahosi kelishilgan narxda.

“ZARAFSHON FOTO” XKning matbaa bo‘limida chop etildi.

100066. Toshkent shahri, Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.